

Fig. 1. Kastelskirken set fra øst.

L. L. 1962

KASTELSKI RKEN

ved

JAN STEENBERG

Fra den tid i begyndelsen af 1660'erne, da Henrik Ryse omdannede den ældre Sankt Annæ Skanse til et fuldt moderne Kastel, var der planer om at lægge både et slot og en kirke inden for voldene af det nye fort. På en grundplan fra 1661 (fig. 3) har Ryse ladet begge bygninger indtegne. Spørgsmålet om Kastelskirkens oprindelse bliver således af bygningshistorisk interesse og vil derfor blive omtalt nærmere nedenfor s. 410 f., hvor det også skal undersøges, om der overhovedet kan være tale om nogen kirke før midten af 1670'erne. Når Kastellet's fortjenstfulde historiker Victor Krohn er kommet til den erkendelse, at der fra begyndelsen ikke blot var tænkt på en kirke, men at den også eksisterede på et meget tidligt tidspunkt — og når han endda kan erklære den 28. oktober 1664 for Kastelskirkens egentlige fødselsdag — da er alt dette vistnok kun udslag af from ønsketænkning¹. På hin 28. oktober modtog Frederik Ahlefeldt kongens ordre om at besætte Kastellet med to kompagnier af livgarden til fods; men der tales ikke i den anledning om nogen kirke, og kilderne fra datiden rummer intet, der kan bekræfte påstanden. Tværtimod. Garnisonspræsterne var i 1660'erne knyttet til Bremerholms kirke, hvor militæret også blev kirkelig betjent. Sådan står det at læse i et kongeligt

åbent brev² af 22. december 1664, og heraf kan man også med rimelighed slutte, at der næppe endnu dengang var bygget nogen særlig kirke for Landetaten.

Den ældre Kastelskirkes oprindelse taber sig således i tåger. Til gengæld kommer meddelelserne om dens efterfølger med al ønskelig præcision. Grundstenen blev nedlagt 9. juli 1703, og den blev på festlig vis med instrumentalmusik indviet³ 26. november 1704.

Skønt tanken om at bygge et slot i Kastellet aldrig blev gennemført, har dog kombinationen af fæstning, slot og kirke også senere haft en vis betydning for Kastelskirken. Dens officielle navn var i lange tider »Slotskirken i Citadellet Frederikshavn«, og således kaldes den endnu ved midten af 1700'erne i Hofmans Foundationer og Pontoppidans danske Atlas. I forkortet form er det lange og besværlige navn blevet til »Citadelskirken« og i ny tid til »Kastelskirken«.

De første præster, der gjorde tjeneste ved garnisonen i Kastellet, boede ikke her. En fast præstebolig inden for voldene blev først opført 1705, året efter den nye kirkes indvielse, men der er ikke meget, der tyder på, at den til at begynde med anvendtes efter formålet. Den første af de tyske kapellaner, som nævnes ved navn, var Henrik Jørgensen Gosbruch⁴, udnævnt 18. maj 1711 og død under pesten samme år. Om han har taget boligen i besiddelse, vides ikke, og i årene derefter blev huset anvendt til arrest for særlig fornemme fanger, bl. a. Magnus Stenboch. Virkelig præstebolig blev huset først 1739, da den senere så kendte biskop L. Harboe blev udnævnt til Kastelspræst med residens i Kastellet og med rang på linie med hovedstadens sognepræster. Denne gunst var kun rent personlig for den første præst i Kastellet. Alle hans efterfølgere rangerede meget lavere. Spørgsmålet om embedets placering blev senere fremdraget 1823 på foranledning af Holmens provst og Sjællands biskop⁵. Danske Kancelli meddelte ved denne lejlighed, at man ikke kunde tildele dette embede nogen særlig rang, »da det i Almindelighed er første Befordring for en Candidat«. Embedet som Kastelspræst var da også i tiden derefter et af de ringere kald i hovedstaden, indtil det nye sogn blev oprettet.

Menigheden var oprindelig af ren militær karakter. Kastellet var en lukket verden, og kirkegangen var præget deraf. Mandskabet kommanderedes til gudstjeneste, og så længe denne varede paraderede der skildvagter ved kirkedøren⁶. En kirketvang som denne var selvsagt i enevældens ånd, men måtte forekomme forældet under 1800'ernes liberalisme. Kastellets præst H. P. Ipsen⁷ foreslog den ophævet 1855 og fik også sagen endelig gennemført 1860. De paraderende skildvagter blev derefter i stilhed inddraget to år senere.

Menigheden var til en begyndelse ikke blot militær, men delvis også tyskpræget. Som kommandosproget var også kirkesproget tysk. Da en residerende præst rykkede ind i Kastellet 1739, blev kirkesproget vekselvis dansk og tysk⁸, og fra 1808 var der kun tysk prædiken hver fjerde søndag⁹. 1819 blev den tyske gudstjeneste helt afskaffet¹⁰. Skønt prædikantvirksomheden var præstens fornemste opgave, omtaler kirkens ministerialbøger også et mere normalt kirkeligt liv; fra 1687 noteredes både dåb og dødsfald. Der er i den første årgang noteret 38 uægtefødte børn, ingen ægtefødte¹¹. Om der kan læses kulturhistorie ud af dette beklagelige faktum, må stå hen. Til ligbegængelser — enten fra kirken selv eller dog fra Kastellet — rådede man over ligbårer¹², og fra tiden omkring 1750 fandtes der ved kirken tre ordenspuder til brug ved standspersoners begravelse (s. 448). Men der er ingen grave under kirkegulvet¹³, og kirken er blottet for gravminder. Med mindre der var sørget for gravsted i en anden kirke, foregik alle begravelser fra Kastellet på Garnisons kirkegård uden for Østerport.

Med tiden blev kirken søgt af folk uden for voldene. Embedsbogen beretter 1843, at engang i fortiden havde beboerne på Blegdammen, Østerbro og ved Kalkbrænderiet hørt til kirken, og man søgte, men uden held, at få dette forhold genoprettet. Sagen er lidt uklar, men det ses dog, at Kastellets præst Chr. Wæver¹⁴ den 19. november 1807 til Holmens provst har indsendt en anmodning om at få Østerbros beboere lovformeligt overført fra Trinitatis til Kastellet. Ved midten af 1800'erne, da Kastellet i H. P. Ipsen

havde en præst af ualmindelige evner, blev kirken stærkt søgt af ikke-militære personer. Dette står i grel modsætning til en plan fra 1853 om kirkens fuldstændige nedlæggelse¹⁵, rejst af Krigsministeriet, men afvist både af biskoppen og Kirkeministeriet. Da militærets tvungne deltagelse i gudstjenesten få år senere ophævedes, fik præsten rigelig erstatning i sin nye civile menighed¹⁶; offergaverne tiltog, også om vinteren, efter at Kastelskirken havde fået varmeapparat indbygget, og i begyndelsen af 1860'erne havde man første gang et lille overskud i kirkeregnskabet. Dette blev da baggrunden for en fornyet debat om et virkeligt sogn for kirken. Sagen gik omsider i orden, og Kastelskirken¹⁷ blev oprettet 1. november 1902 med yderligere udvidelse 1921.

Egentlige kapitaler og ejendom har kirken kun nu og da rådet over. Det går igennem alle brevsager og regnskaber, at kirkens eneste indtægter var tavlepengene, som langtfra kunne forslå til de faste udgifter. Selve bygningen og dens vedligeholdelse blev behandlet på linie med de øvrige huse i Kastellet og sorteret derfor under Ingeniørkorpsen, blandt hvis regnskaber de forskellige byggeudgifter skal søges. Den øverste myndighed over kirken udøvedes i begyndelsen af kommandanten. Patronatet overgik 1886 fra denne til den kommanderende general.

Når Hofman i sine »Foundationer« kan opføre nogle beskedne pengebeløb¹⁸ på i alt 576 rdl. 5 sk., der ved gaver var skænket til Kastelskirken i begyndelsen af 1700'erne, var dette et rent forbigående fænomen. Pengene blev kort efter 1750 brugt til anskaffelse af et nyt orgel og til kirkebygningens nødvendige reparation. Anden kapital synes kirken aldrig at have ejet, hverken før eller senere.

I sin oprindelse og i de første par århundreder af sin tilværelse var Kastelskirken rent militært præget. Den var en standskirke som så mange andre af hovedstadens nyere kirker fra tiden efter reformationen, i lighed med Holmens kirke, oprettet for Søetaten, med Garnisons kirke for Landetaten, og med hin ufuldendte S. Anna Rotunda, som var bestemt for båds mændene i Nyboder, når man blot vil nøjes med at nævne de etatskirker, der stod til tjeneste for krigsmagten. Menigheden i Kastelskirken var således afgrænset efter de funktioner, den opfyldte i statens tjeneste, og gudstjenesternes hele atmosfære var bestemt deraf, præget af stram militær disciplin, når mandskabet i geled blev kommanderet på plads i stolerækkerne. Der var også gudstjenester af et mere dystert præg, når det fængslede arbejdssjak, de såkaldte »slaver«, med lænker om fødderne indtog deres pladser i kirken. Efter Arresthusets opførelse 1725 kunne stokhusfangerne fra deres celler, gennem indbyggede lydkanaler (nedenfor s. 426), følge gudstjenestens gang inde i kirken.

Denne barske ensformighed i det kirkelige liv blev kun sjældent afbrudt af store begivenheder. Af de to dybt indgribende ydre hændelser i Kastellets historie, den engelske besættelse 1807 og den tyske 1940, har kun den første haft betydning for Kastelskirken¹⁹, som vistnok da blev grundig plyndret for tæpper og alterklæder; stolestaderne skal være ophugget til brændsel, og også kalk og disk blev bortført, men dog tilbageleveret efter energisk protest. En senere skelsættende begivenhed, hoveddistandsættelsen 1856—57, der fulgte umiddelbart efter diskussionen om kirkens nedlæggelse, behandles nærmere nedenfor s. 429. Medens disse linier skrives (1962), forberedes en ny restaurering, der i hovedtræk skal gengive kirken dens skikkelse fra 1704.

DE STORE BYUDYDELSE

Hovedstadens gamle, middelalderlige bykærne blev i begyndelsen af 1600'rne for snæver. Rammerne måtte udvides. Endnu 1607, da man tog fat på at modernisere byens befæstning, var det blot det ældgamle bylegeme, som omringedes af nye volde med bastioner efter det ældre nederlandske system. Men allerede dette ingeniørarbejde regnede med en mindre byudvidelse: de nye volde ved datidens Østerport førtes længere sydpå, fra »Hallandsås« (nutidens Kongens Nytorv) ind over Bremerholm til Slotsholmens Kanal og indlemmede her Frederik II.s ankersmedje (D. K. Kbh. II, 10) og de side grunde syd for S. Nicolai kirke, hvor et nyt bykvarter voksede op, Christian IV.s Skipperboder. I den store stil var derimod det næste arbejde, anlægget af Christianshavn på den modsatte side af havnen, i årene omkring 1620. Og kort derefter kom den sidste radikale byudvidelse på Sjællandssiden fra Østerport og nordpå langt ud i byens overdrev. Det begyndte med, at Christian IV. ved S. Annæ Bro lagde et fremskudt fort, begyndelsen til Frederik III.s Citadel Frederikshavn, oprindelig kaldet »Sankt Annæ Skanse«, der første gang er nævnt 1625, og hvorpå der blev arbejdet hele resten af kongens regeringstid. Næppe var man begyndt på dette skanseanlæg, før byens øvrige befæstning blev trukket med ind i planerne. Til trods for, at Østervold fra 1607 og følgende år på den tid var et helt moderne og effektivt værn, blev den dog prisgivet til fordel for den nye Østervold, som blev afstukket på strækningen fra Nørreport til S. Annæ Skanse, hvor en ny Østerport skulle bygges. Men det tog tid, og meget tyder på, at man endnu kort før Christian IV.s død langt fra var nået til vejs ende. Den ældre Østerport fra 1607 blev dog flyttet ud til sit nye sted 1647, og samtidig må voldstrækningen fra »Hallandsås« til Bremerholm være demoleret (D. K. Kbh. II, 11)¹.

Både på Christianshavnssiden og på Sjællandssiden var de nye voldlinier for hovedstaden at betragte som klæder til at vokse i. Det varede længe, inden rammerne blev fyldt, og i mellemtiden tumlede kongen og hans ingeniører med fantastiske ideer om italienske stjerneformede byplaner, hvor gader strålede radiært ud fra et centraltorv. Vi har en sådan plan for Christianshavn fra 1617 og en anden for den nye »Sankt Anna stad« fra 1629². Man opgav dog rask de ideale drømme og holdt sig mere realistisk til nøgterne byplaner med rektangulære karréer i forbindelse med kanalgader (fig. 2). Men eet er på et stykke papir at tegne en byplan, et andet at udfylde det tomme gab med nye huse.

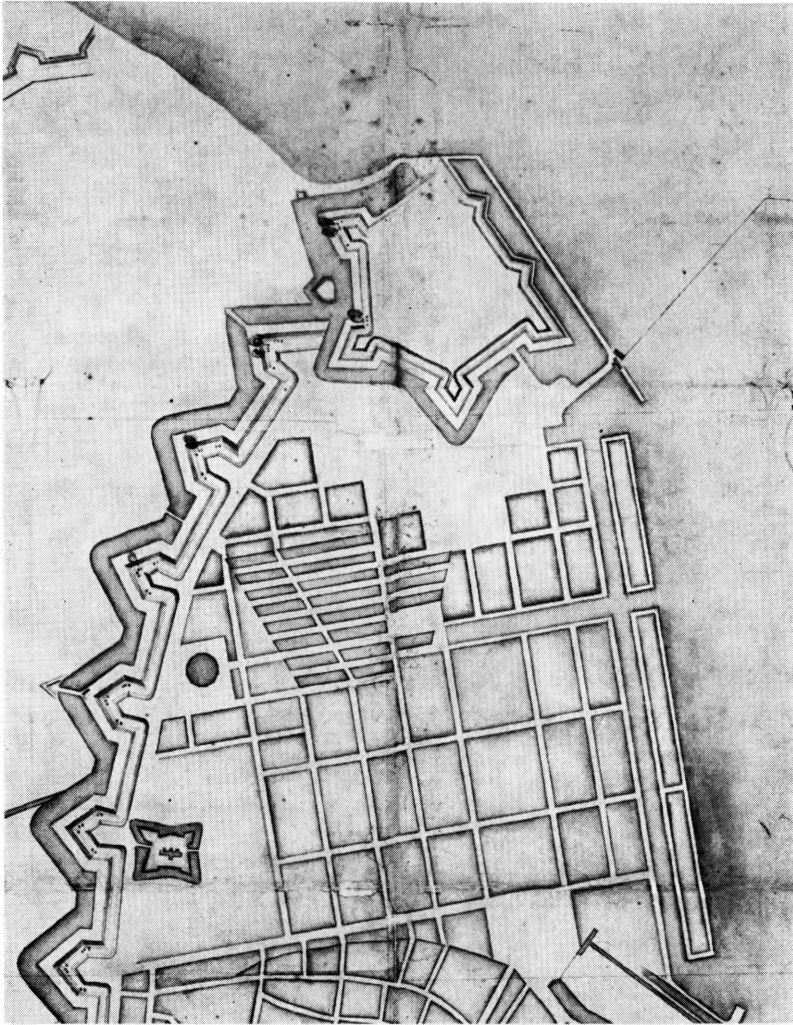

Fig. 2. Udsnit af kort over Ny-København 1658. Kgl. Bibliotek.

Og her var initiativet vaklende. Endnu i Frederik III.s regeringstid var der talrige forviklinger med at få byplanen gennemført, og der gik da også meget længere tid end beregnet, før S. Anna-staden var bygget; først med anlægget af det nye Amalienborg og hele Frederiksstaden der omkring ved midten af 1700'rne var værket på det nærmeste fuldført. Og så manglede man endda de nordligste partier ved Esplanaden tæt ved Kastellet. Her blev grundene først bebygget omkring år 1800.

Man havde lige fra begyndelsen tænkt at bygge monumentalt i den nye by. Her lå i forvejen, længe før den nye Østervold blev bygget, det lille Lystslot Rosenborg, til en begyndelse ofte kaldet Hans Majestæts Have, senere Kongens Have. Den måtte inddrages i de store planer og fik i slutningen af 1660'rne et

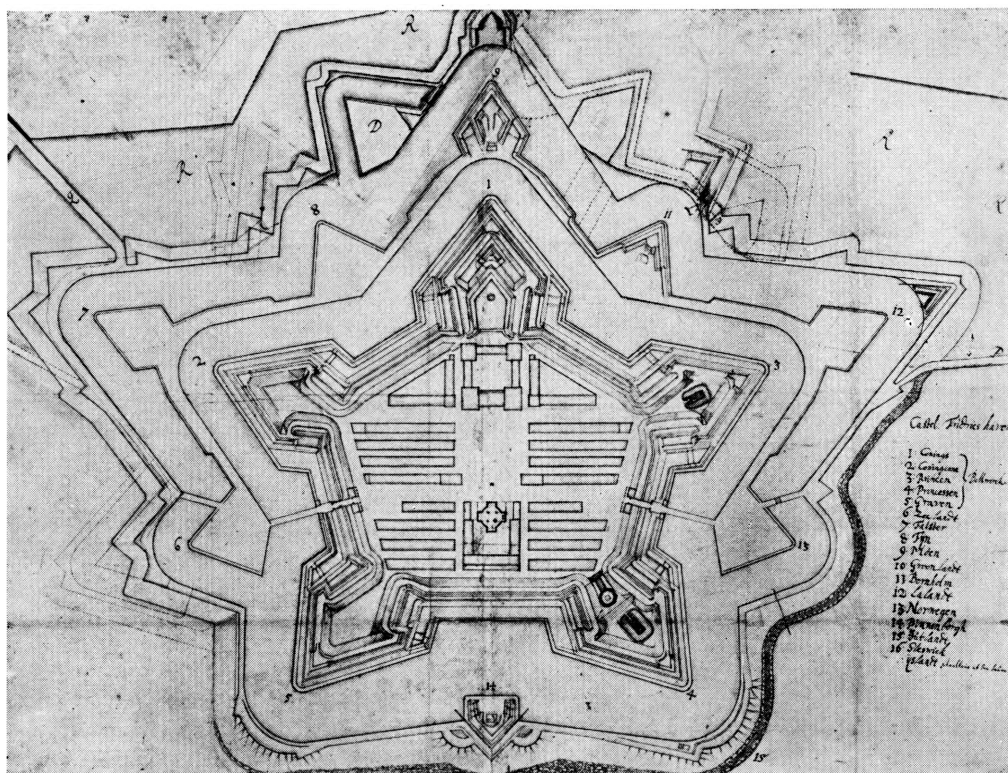

Fig. 3. Henrik Ryses kort over Kastellet o. 1661. Vest opad. Kgl. Bibliotek.

modstykke i »Dronningens Have«, parken omkring et andet lille lystslot, Sophie Amalienborg, som Fredrik III.s dronning anlagde herude på det senere Amalienborgs grund. Men også kirkebyggeriet var mere storslået tænkt. Den tolvkantede S. Anna Rotunda blev opført 1640 og de følgende år som en centralbygning, et storslået værk, hvis fundamenter er fremdraget under den nuværende tekniske højskoles grund, tæt ved Østervold³. Efter de forskellige byplaner, der tilskrives Aksel Urup, skulle »rundkirken« ligge på en kvadratisk plads, hvis nordøstre hjørne var lukket af huse, uden gadegennembrydning⁴. Endnu mærkeligere var det, at de nye gadeplaner tog et langt videre hensyn til den store kirke og åbenbart betragtede den som den mest seværdige i Ny-København: den var tænkt som sluteffekten i en lang gadeflugt — den linie, der senere virkelig gjordes som nutidens Fredericiagade, og som østpå ved havnen skulle begynde som kanalgade indtil Bredgade for derefter at fortsætte lige til S. Anna Rotunda⁵, Københavns eneste virkelige *point de vue*.

En stor del af de kirkelige nybygninger i hovedstaden blev placeret i disse byudvidelser. Foruden de to kirker på Christianshavn kom der i selve S. Anna-staden til at ligge mange andre. Den første nye kirke efter S. Anna Rotunda må

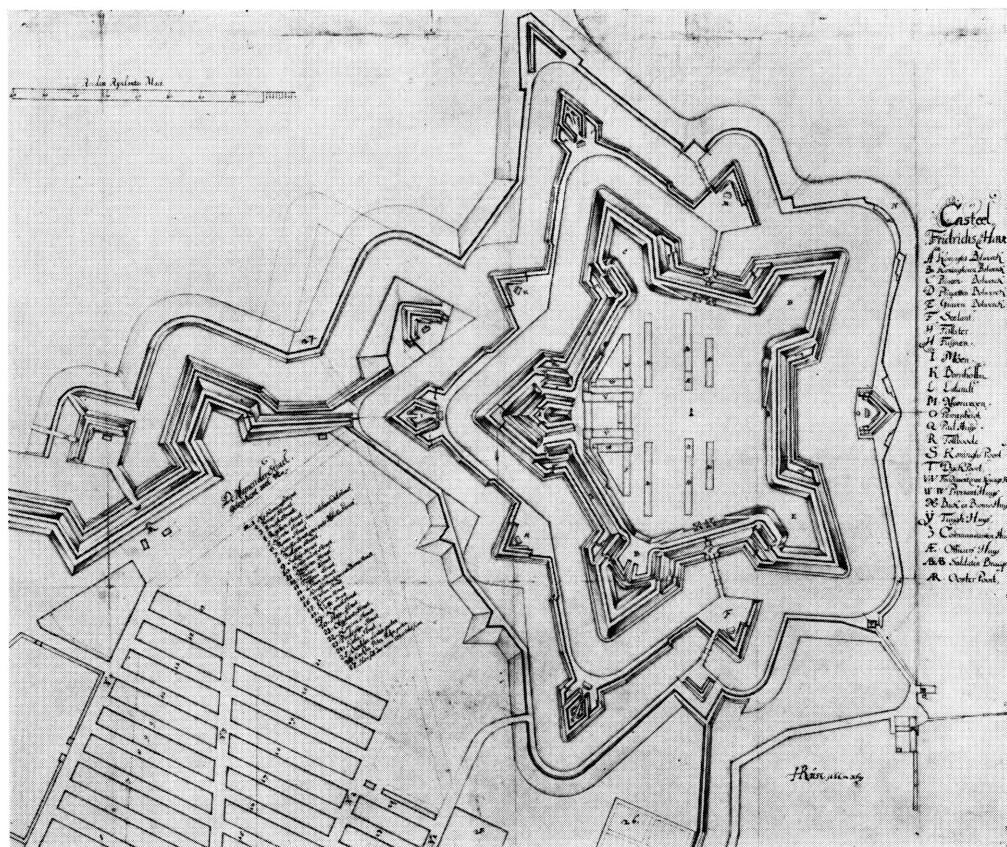

Fig. 4. Udsnit af Henrik Ryses kort over Kastellet 1666. Kgl. Bibliotek.

have været slotskapellet i Sophie Amalienborg, indviet 1673. Efter slotsbranden 1689 blev dette kapel en overgang brugt til garnisonskirke. Der var i forvejen i 1684 udkastet en plan om en sådan garnisonskirke på Kongens Nytorv⁶ tæt ved Hovedvagten; senere, i 1697, ville man lægge den i Dronningens Tværgade, men først 1706 kunne man virkeliggøre tanken efter en ændret plan, og Garnisonskirken byggedes da på S. Annæ Plads, hvor den endnu findes⁷. Også det store slot, som Christian V. havde ladet Nicodemus Tessin projektere, og som skulle ligge på Sophie Amalienborgs tomt, ville have rummet et fyrsteligt udstyret kapel, såfremt de stolte planer var blevet realiseret. Derimod byggede man fra 1688 på den nye tysk-franske reformerte kirke, genbo til Rosenborg og beliggende på grænseskillet mellem den gamle og den nye by. Fra det følgende århundrede er der »Marmorkirken«, grundlagt 1749 og tænkt som et såre monumentalt anlæg, der både kunne virkeliggøre og overgå nogle af de intentioner, Christian IV. havde haft, da han byggede S. Anna Rotunda. Endelig lå inden for rammerne af det nye København også selve Kastelskirken.

DEN ÆLDSTE KASTELSKIRKE

Da Henrik Ryse i 1660'erne omdannede den tidligere Sankt Annæ Skanse efter et helt moderne mønster, var det tanken at forme det nye Kastel som en lilleputby, der foruden volde og grave også rummede huse, torv, slot og kirke; men kun de rent militært betonedede anlæg var gennemført, da Henrik Ryse 1666 afleverede sit værk¹. I årene derefter var han optaget af at modernisere befæstningen omkring den egentlige bykærne. Under Christian V. foregik et lignende arbejde på Amagersiden, og inden udgangen af 1600'erne var København blevet en fuldt effektiv fæstning efter tidens nyeste principper².

Hvad Henrik Ryse fik udført i Kastellet, lader sig læse ud af de fem kontrakter, han sluttede med regeringen i årene mellem 1661 og 1664. Der tales her om volde, skanser, udenværker, porte, corps de garde'r og stokke. I den fjerde kontrakt³, dateret 20. april 1664, fik han tillige ordre fra kongen om at lægge fundamenterne til et slot inden for Kastellets område. Tanken om at bygge et slot netop her gik tilbage til Christian IV.s tid⁴, men var ikke kommet til udførelse. Man nåede heller ikke ret meget længere med Frederik III.s påtænkte slot. Fundamenterne blev lagt, sådan som Ryse havde forpligtet sig til; de lå ved »Kongens Bastion« vestligt på den store Alarmplads, og deres tilstedeværelse er senest konstateret 1942. Men længere kom man heller ikke. Der findes tegninger til slottet⁵, og Ryse har indtegnet dets plads på et af sine kort over Kastellet, men tanken må være død med Frederik III. Hans efterfølger havde ganske andre planer om slotsbyggeri. Indirekte har man dog bevaret sporene af den projekterede bygning. Den skulle være firfløjet med stærkt fremspringende hjørnepavilloner, som atter skulle korrespondere med tilsvarende udbyggede hjørner på proviantgården på den nordlige og tøjhuset på den sydlige side af slotstomten, og disse bygninger eksisterer endnu.

I ingen af de fem kontrakter fra begyndelsen af 1660'erne har Henrik Ryse omtalt en kirke i Kastellet. Men man må dog i regeringskredse have drøftet muligheden for at bygge en kirke, eftersom Ryse har indtegnet den i sit ældste kendte Kastelsprojekt fra 1661 (fig. 3). Den skulle ligge østligt på den store Alarmplads som modstykke til slottet og var tænkt som en centralbygning i form af et græsk kors og skulle vel være dækket af en kuppel⁶. Uden om kirken har Ryse projekteret en randbebyggelse, der kun lod kirken ligge helt frit på den vestre flanke ud mod pladsen. Det hele forslag var dog vel kun baseret på mundtlige forhandlinger mellem arkitekt og bygherre og har ikke efterladt sig skriftlige spor. Planen blev da heller ikke udført, og på det sted, hvor man havde tænkt at bygge kirken, rejstes 1725 den nye kommandantbolig efter tegning af Elias David Häusser.

Kastellet's ældste inventarium⁷ er fra 1672. Det nævner ikke noget om en kirke, og af tavsheden tør vi også slutte, at der heller ingen kirke var. Men det samme inventarium omtaler det hus, hvori kirken senere vides at være indrettet, og det har en ganske interessant forhistorie.

Henrik Ryses anden kontrakt⁸, dateret 3. april 1663, taler om nedbrydningen af den gamle toldbod, der af Christian IV. omkring 1630 var flyttet fra Holmens kirke ud til Sankt Annæ bro⁹. Nu skulle den godt 30-årige bindingsværksbygning rives ned, og materialerne blev efter kontrakten genanvendt ved opførelsen af et såkaldt *kommandanthus* i Kastellet. Huset er indtegnet på Ryses Kastelsplan fra 1666 (fig. 4), hvor det er anbragt ved nordre ende af Artilleristok. Der var grundmuret kælder og derover to etager af bindingsværk, øverst et kornloft. Huset var ikke opført som bolig for Henrik Ryse, men skulle efter kontraktens ord anvendes til bagers og bryggers for kommandanten til arbejds-soldaternes underhold, så længe man var i gang med voldanlæggene. Da Kastellet omsider blev synet og afleveret¹⁰ ved udgangen af 1666 (eller muligvis begyndelsen af 1667), måtte kommandanthuset da have været ledigt. Og det var endnu tomt flere år derefter. I det nysnævnte inventarium fra 1672 siges det, at huset var ubenyttet: » . . . der findes aldeles intet uden tomme vægge«. Kort efter må bygningen imidlertid være taget i brug til kirke.

En regnskabspost fra 1664 omtaler en klokke; den var ikke i 1660'erne anvendt som kirkeklokke (nedenfor s. 417); en senere udgift til et timeglas¹¹ fra 1668 kan have haft sakrale formål. Den første helt sikre meddelelse om kirkens eksistens findes bogført i Kastellet's regnskaber¹² for 1676: »Betalt — 145 rdl. 5 mark — til murmester Hans Fischer for kirchen udi Castellit oc Stochhuset at reparere . . .«. Skønt det ikke af citatet fremgår, at kirken på dette tidspunkt var flyttet ind i Kommandantboligen, som da var ledig, må man dog regne med denne mulighed. Her lå kirken i alle tilfælde i 1690'erne, og det er da mere end sandsynligt, at indflytningen er sket engang mellem 1672 og 1676.

Ved den nordlige ende af Artilleristok med gavl mod den store Alarmplads ligger nu præsteboligen. Da denne blev bygget 1705, hed det i en memorial fra kommandanten, at den skulle opføres på det sted, hvor den tidligere kirke havde stået¹³. Dermed er den ældste Kastelskirke placeret, netop der, hvor Henrik Ryse 1663 havde genrejst Christian IV.s gamle toldbod. I et regnskab fra 1694 fortælles det, at kirken havde »fire skrågavl«, altså et tag med fuld valm til alle sider¹⁴. Det fyldigste billede af kirken i dens ældste skikkelse fås gennem en bygningsmemorial¹⁵, forfattet af chefen for fortifikationen Hans Erasmus von der Pfordten, dateret 10. december 1696. Det fremgår heraf med ønskelig tydelighed, at der er tale om Ryses kommandanthus. Her nævnes ikke blot de to etager af bindingsværk, men også en grundmuret kælder — og vi leder forgæves efter en kælder andetsteds i stokkene; kirken var indrettet i

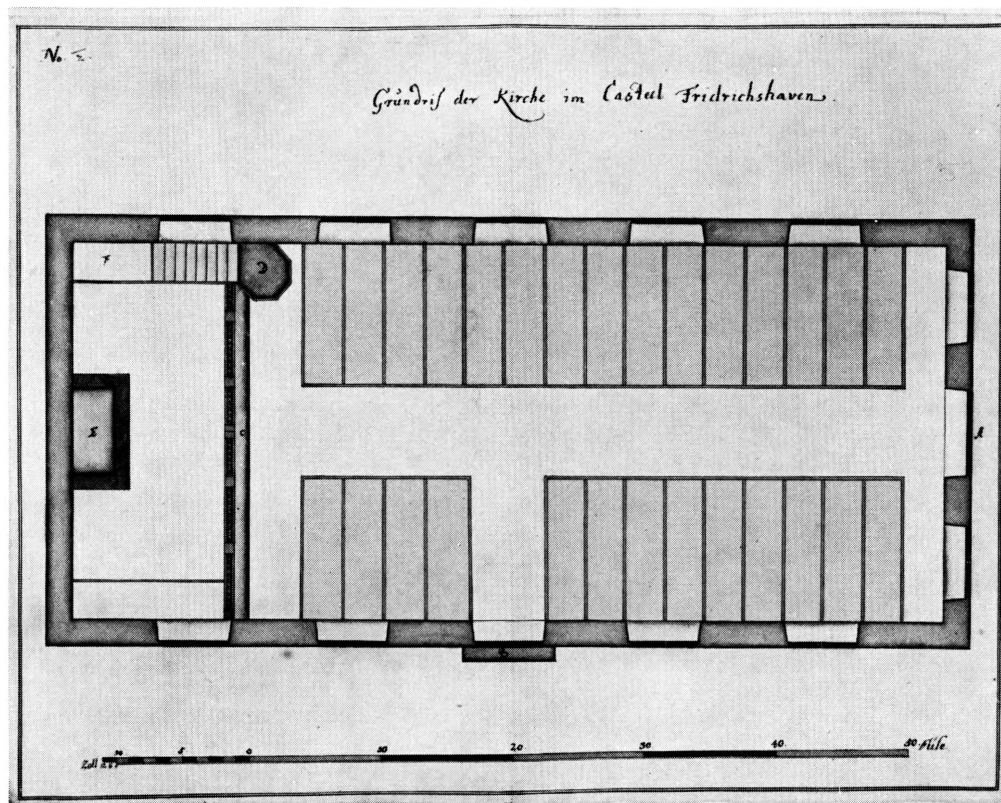

Fig. 5. Udkast til Kastelskirkens omdannelse 1696. Grundplan, vest opad. Rigsarkivet.

andet stokværk, hvortil der var adgang fra en ydre trappe; i kælderen havde en hjulmager sit værksted, medens første stokværk var ledigt. Fortifikationschefen foreslog nu, at man udvidede kirken inden for de gamle rammer, gjorde begge stokværk til eet stort kirkerum, nedbrød den ydre trappe og åbnede en ny portal i gavlen; skulle denne omdannelse være for kostbar, havde von der Pfordten et alternativt forslag: man kunne sløjfe det øverste stokværk og flytte kirken en etage ned. Sagen blev dog henlagt, og man nøjedes med en nødtørftig reparation, indtil en ny og mere hensigtsmæssig kirkebygning blev rejst.

Selv om udfaldet i denne omgang var negativt, har korrespondancen om Kastelskirkens istandsættelse dog forårsaget, at vi nu ved en hel del om den ældre bygning, og sagen kaster tillige et uventet lys over dens efterfølger. Fortifikationschefen von der Pfordten, som her nævnes for første gang, har ikke blot forfattet et grundigt overslag over bygningsarbejderne, men har tillige ledsaget sine beregninger med nøje udarbejdede tegninger (fig. 5—7). Han optrådte altså som arkitekt, og hans forslag til en kirke med valmtag, rytterspir, rundbuede vinduer, to indgange, omløbende galleri i det indre og alteret midt

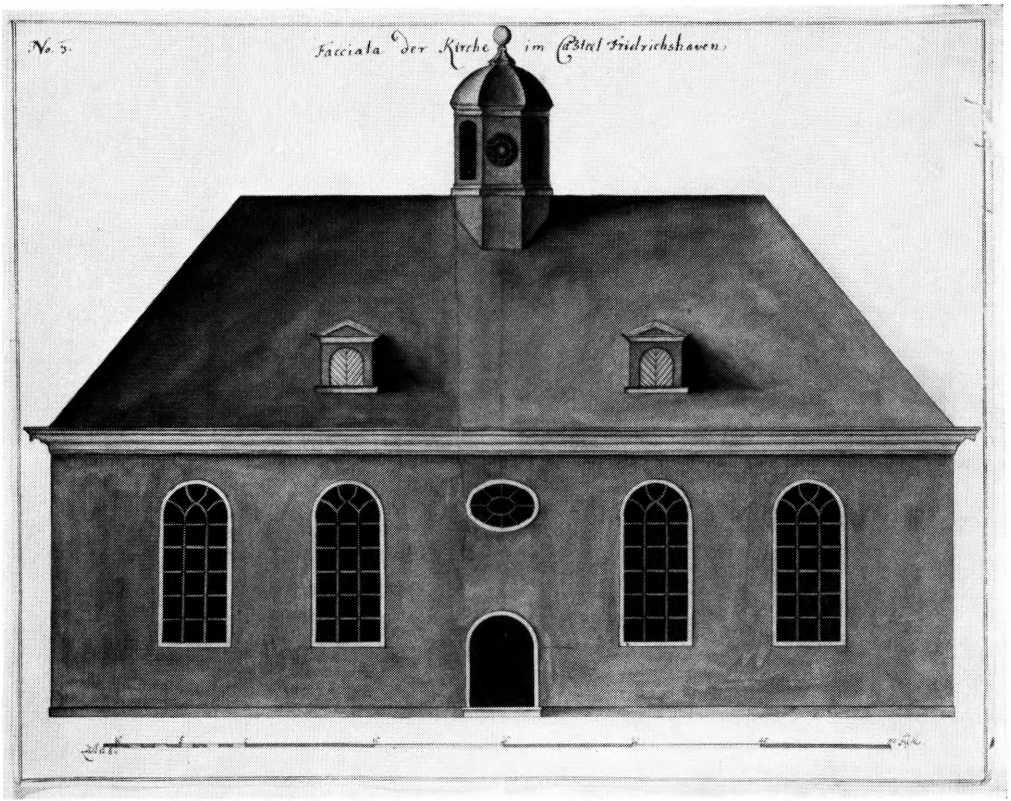

Fig. 6. Udkast til Kastelskirkens omdannelse 1696. Opstalt. Rigsarkivet.

for den søndre kortside, har så mange træk til fælles med den nye kirke fra 1704, at hans andel i denne senere s. 418 ff. nærmere må undersøges.

Da von der Pfordtens kirkeprojekt fra 1696 har overtaget den ældre bygnings valmtag og tillige viser en omløbende gesims, er det givet, at kirken skulle ligge frit. Efterfølgeren, præstehuset fra 1705, var bygget sammen med Artilleristok, men sådan kan det ikke have været tidligere. Skønt alle kendte kort over Kastellet fra 1600'rne viser kommandanthuset (alias kirken) i direkte forlængelse af stokken, må der nødvendigvis have været en smal passage. Et blik på den nuværende plan over Kastellet synes at bekræfte dette. De korresponderende stokke — Fortun og Stjerne, Elefant og Svane — er alle placeret symmetrisk med hensyn til den øst-vest-gående akse over Alarmpladsen til Kongens Bastion¹⁶. Kun Artilleri- og Generalstok bryder harmonien; den førstnævnte er efter opførelsen af præsteboligen 1705 rykket noget tilbage fra akse. Men man skulle dog tro, at der i et så nøje gennearbejdet militært anlæg fra begyndelsen har hersket harmoni på alle punkter. Hvis man derfor anbringer den projekterede kirkegavl fra 1696 ved det punkt på Alarmpladsen, hvor det

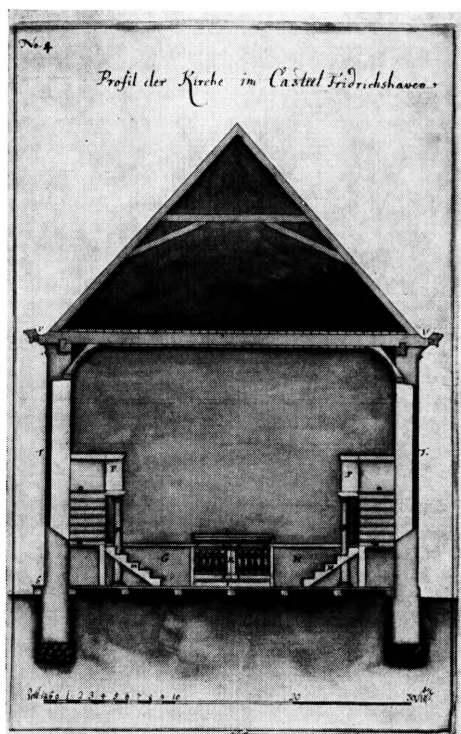

Fig. 7. Udkast til Kastelskirkens omdannelse 1696. Snit. Rigsarkivet.

har samme afstand fra symmetriaksen som den lige overfor liggende gavl på Generalstok, bliver der ikke blot plads til hele von der Pfordtens projekterede kirke (og det vil atter sige: dens forgænger, det fordums kommandanthus), men tillige til en smal passage mellem kirkens sydgavl og Artilleristoks nordgavl. Denne sidste er endda ikke et hypotetisk hjernespind, men står den dag i dag intakt som skillerum mellem præsteboligen og den øvrige stok¹⁷.

Kastellet fik ikke en ny kirke 1696; man nøjedes som tidligere nævnt med at reparere den gamle. Det skrøbelige tømmerværk blev afstivet¹⁸, og kort efter blev der ved nordgavlens ud mod Alarmpladsen rejst en *klokkestabel*¹⁹. Kirken havde åbenbart ikke før haft en klokke, men betjent sig af en, der var ophængt andetsteds, og som også havde rent verdslige formål (ovenfor s. 411). Nu

blev denne 1699 »nedertagen af den sted, som den hængte, og igien ophængt ved kirken, og dertil gjort en klochestoel med sin tilhørende foed og gesims omkring oven om, og carnis omkring oven til . . .«, som det hedder i Povel Moensens tømmerregning. Samtidig var en smed beskæftiget med at beslå klokkestolen og fastgøre den i stabelen samt at fæstne opstanderen til kirkens gavl. Maleren Ole Torstensen anstrøg det nye træværk med rød oliefarve. Det gamle bindingsværkshus kunne da atter bruges for en tid, men ventede blot på sin efterfølger.

INVENTAR

Da den gamle Kastelskirke blev brudt ned 1704, overførtes en del af inventaret til den nye. Således skånedes man altersølv, alterbøgerne, alterklæderne og en del malerier, mens andre inventarstykker som stole, pulpitur og orgel blev fornyet. Bevaret fra kirkens ældste tid er vistnok nu kun et maleri, der er indsat i altartavlen fra 1704 (s. 436 f.). De spredte regnskabsposter i forbindelse med de ret fyldige inventarlistes, som er bevaret fra 1684 til 1708, gør det muligt at få et overblik over den ældste Kastelskirkes beholdning af kirkelige genstande. I det ældste bevarede Kastelsinventarium fra 1672 er kirken endnu

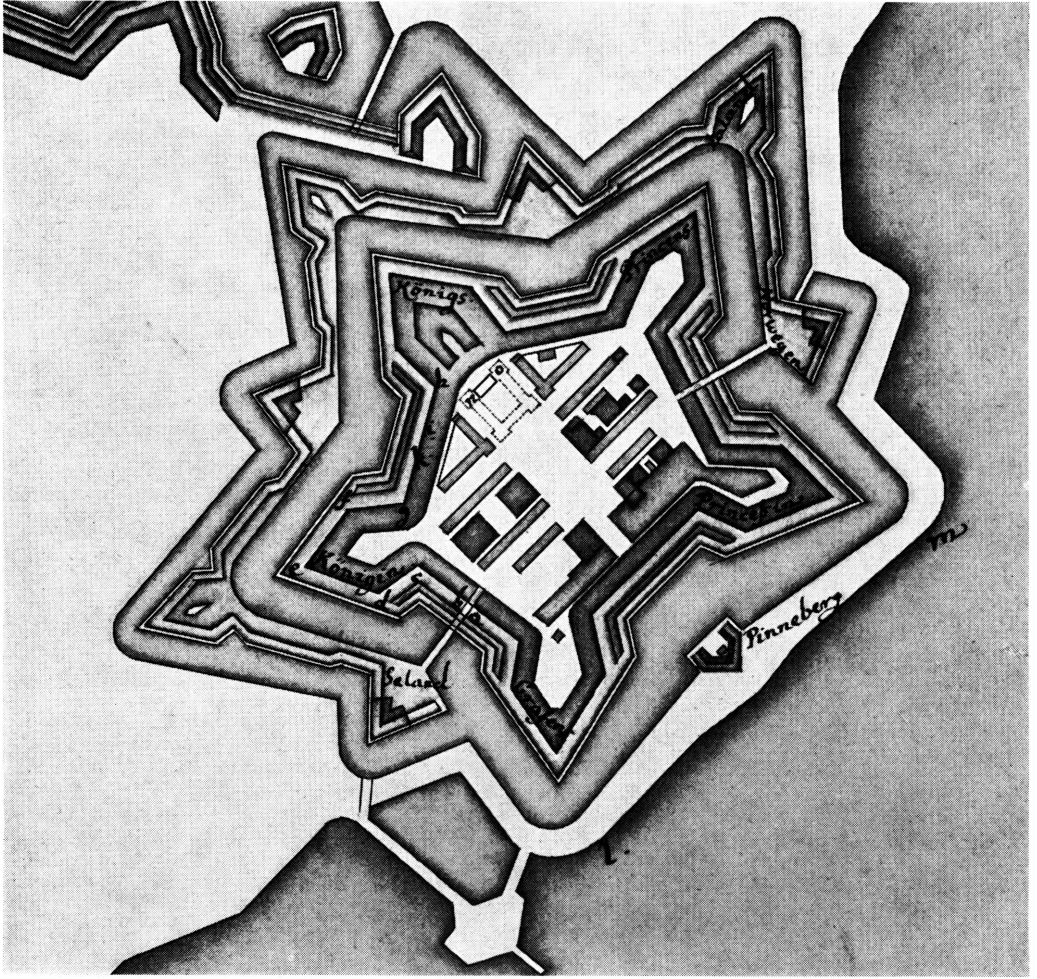

Fig. 8. H. E. von der Pfordts Kastelsplan 1697. med angivelse af den nye kirkes placering, betegnet n - o. Rigsarkivet (s. 418).

ikke nævnt, men 1684 dukker den op blandt fæstningens øvrige bygninger, og den nys tiltrådte proviantforvalter Jørgen Helt beretter i forbindelse med sin embedstiltrædelse, at han vedrørende kirken ingen skriftlige optegnelser har fundet hos sin forgængers, Benedikt Burneus', arvinger¹. Derimod opbevaredes, dels hos forskellige officerer, dels hos ham selv, en række kirkelige effekter: en messehagel, nogle gardiner, en forgyldt kalk med tilhørende disk samt en klingbeutel.

†*Alterduge*. 1) Nævnt 1684, en silke damaskes alterdug²; synes at forekomme endnu i inventarium 1708, men er vistnok derefter omdannet til dække for dåben. 2) Nævnt 1685, en alterdug³ »med rødt silke syet«; fandtes endnu ved kirken 1709, men er udgået 1715.

†*Altertavle*. Om selve alterets opbygning og tavlens indramning foreligger ingen oplysninger. Men det siges 1684, at kirken ejede et maleri »oben dem altahr«, forestillende Kristi fødsel⁴. Billedet omtales i alle følgende inventarier og må være et af de malerier, som Wilcken Ribolt 1704 restaurerede⁵. Efter al sandsynlighed er det endnu bevaret (nedenfor s. 436), indsat som det store midtbillede, »Hyrdernes tilbedelse«, i den nye altertavle fra 1704.

†*Altersølv*. *Kalk* med tilhørende *disk*, indvendig forgyldt, nævnt 1684 og i alle de følgende inventarielister; omsmeltet⁶ 1747.

†*Oblatæske*, nævnt første gang 1694 som »en liden sølf doze« (1708 »en sølf eske til brødet«), og det tilføjes 1696, at den vejer 8 lod⁷; omsmeltet 1747.

†*Vinflaske*, skænket 1687 af proviantforvalter ved Kastelet Jørgen Helt⁸; gledet ud af kirkens eje i 1700'ernes første halvdel.

†*Alterstager*. 1) 1684 nævnes to bliklysestager⁹. De omtales endnu i 1708-inventariet, men er dog næppe taget i brug i den nye kirke 1704. 2) Af messing, skænket 1694 af fortifikationschefen oberst Chr. von Steenwinkel¹⁰, nævnes på ny i 1708-inventariet, men den senere skæbne er uvis.

†*Messehagel*, af rødt fløj, med »bardyret« kors¹¹, nævnt 1684.

†*Døbefont*, nævnt 1684 som en beslagen fod til et †*dåbsbækken* af tin. Et gammelt dåbsfad¹², mulig det her omtalte, fandtes endnu ved kirken 1757. Selve dåbsstativet er 1708 beskrevet således: »En drejet fod af træ, med jernkrans oven til, som tilforn har været brugelig ved dåben«; det blev 1792 sammen med andet inventar overdraget til Garnissonsskolen¹³.

†*Krucifiks* »næst ved alteret« er omtalt i samtlige inventarielister¹⁴ fra 1684 til og med 1704.

†*Prædikestolen*¹⁵ er nævnt 1684, men dens udseende fremgår ikke af inventariene.

†*Kirkekiste*. Et skrin, hvori alterklæderne forvares¹⁶, er omtalt fra 1684 og fremefter.

†*Klingpunge*. 1) Nævnt 1684 ff., af fløj med guldkniplinger. 2) Skænket 1697 »af et fremmed fruentimmer«; af grønt taft¹⁷. De to klingbeutler omtales endnu 1710.

†*Malerier*. Den ældste kirke har haft nogen udsmykning med malerier. Fra 1684 og fremefter nævnes et Kristusbillede, »Salvator mundi«, samt de tolv apostle. Disse 13 billeder fandtes 1708 i skolen; det første omtales 1715 som kasseret, og 1708 hedder det, at de 12 apostelbilleder i skolen længe har været uden ramme og eet af dem »er saa udslettet, at mand ey kand kiende malingen derpaa«. Apostelbillederne nævnes sidste gang¹⁸ 1710.

†*Lysekroner*. 1) 1694, skænket af oberstløjtnant David Hess; den havde seks arme og vejede otte pund. 2) 1697, skænket af major Maulle; 14 arme. — Begge kroner omtales endnu 1715.

†*Klokke*. Kastelskirken fik sin egen klokke 1699 (ovenfor s. 414). For den tid fandtes der andetsteds i Kastelet en klokke¹⁹, som 1662 var overført hertil fra Tøjhuset. Den blev ophængt 1664 (s. 411), uvist hvor, og et materialregnskab nævner 1668 »tvende smaa taufel til klokken«. Det er ikke klart, om denne klokke har haft andet end rent verdslige funktioner. Da klokkestabelen 1699 blev opført, fik Kastelet dermed en virkelig kirkeklokke.

KASTELSKIRKEN 1704

Over hovedportalen til den anden Kastelskirke står årstallet 1704. Byggeriet var gået hurtigt; grundstenen blev nedlagt den 9. juli 1703, og indvielsen foregik 26. november næste år (ovenfor s. 404). Men bag dette hastige arbejde gemmer sig en længere forhistorie, som går en lille halv snes år tilbage i tiden, til 1690'erne da den første kirkebygning viste ubedragelige tegn på alderdom.

Det forslag til en grundig omdannelse af den gamle kirkelænge, som var fremsat 1696 (s. 411 f.), blev kun til de nødvendigeste reparationer. Samtlige overslag og tegninger til kirkelængens forandring 1696 var indsendt til Krigskancelliet af den nysudnævnte fortifikationschef, Kronborgs kommandant, Hans Erasmus von der Pfordten. Det var også ham, der oktober 1697 til det samme Krigskancelli indsendte en ny memorial, hvori han erindrer om, hvad der fornylig er sket i denne sag, og yderligere fremhæver, at kirken efter en sådan reparation dog blot vil være »eine alte Rümmeley«; langt bedre ville det være at bygge en ny grundmuret kirke på det sted i Kastellet, hvor der fra gammel tid var lagt en grundvold¹. At von der Pfordten hermed sigter til Frederik III.s slotstomt, er givet. Han har tillige ledsaget sit forslag med et kort (fig. 8), hvor den nye kirkes mure er indtegnet ved slottets vestlige fløj ud mod Kongens Bastion, netop der hvor kirken syv år senere også blev rejst. I samme memorial nævner han også, at han indsender et sæt bygningstegninger. De ligger ikke mere ved sagen, og grunden til, at de er fjernet, er vel den nærliggende, at de blev approberet og derefter anvendt på byggepladsen.

Hans Erasmus von der Pfordten² har efter dette optrådt som arkitekt ved Kastellet og har som sådan både indleveret overslag og bygningstegninger. Det er endvidere ham, der 1697 foreslår den nye kirke placeret netop der, hvor den kort efter også kom til at ligge. Og endelig er der så mange ligheder mellem det første projekt fra 1696 (fig. 5—7) og den kirke, der faktisk blev bygget otte år senere, at der må være en dybtliggende årsagssammenhæng mellem dem. Når vi herefter søger at tilskrive von der Pfordten æren som Kastelskirkens arkitekt, er der således intet, der modsiger det. Tværtimod, alt taler derfor.

Et par tegninger fra 1697 til en ny Garnisonskirke er forlængst fremdraget af Fr. Weilbach³. De kan sammenlignes med de næsten samtidige udkast til Kastelskirken, med hvilke de viser så store indbyrdes ligheder, at de må gå tilbage til samme militære tegnestue. Von der Pfordten har utvivlsomt benyttet forskellige tegnere i sin store virksomhed som kommandant og fortifikationschef⁴; men de to militære kirker fra 1690'erne er ført til papiret af een og samme hånd. Man må derfor regne med som temmelig givet, at von der Pfordten også var med til at forme de første udkast til Garnisonskirken.

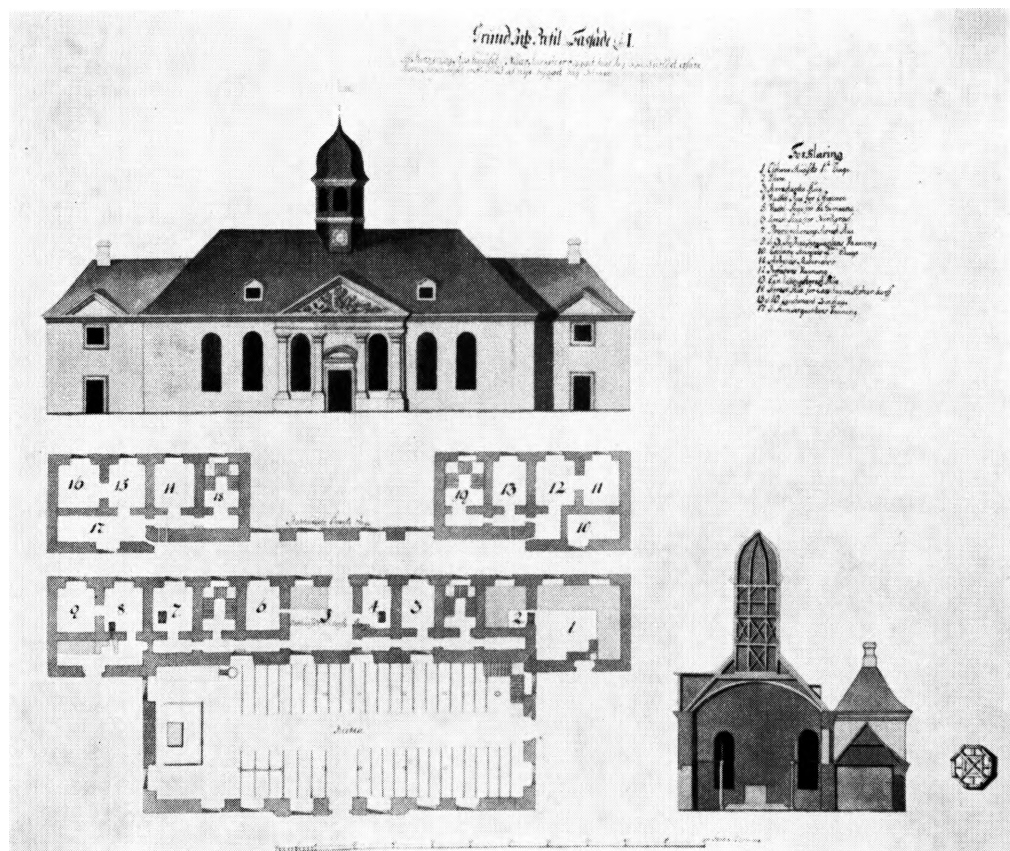

Fig. 9. Chr. Geddes opmåling af Kastelskirken 1754. Forsvarets Bygningstjeneste, historisk tegningsarkiv.

I den store beskrivelse af Kastelskirken 1709, der gengives i sin fulde ordlyd nedenfor s. 450, nævnes det, at kirken blev opført af den italienske »entreprenør« Domenico Pelli. De bevarede regnskaber bekræfter Pellis medvirken ved byggearbejdet, men røber intet om, at han skulle have anden del i foretagendet end selve murmesterarbejdet, sådan som titlen »entreprenør« også antyder. Dette udelukker ikke, at han kan have optrådt som projekterende arkitekt, sådan som bygningsbeskrivelsen 1709 kunne synes at antyde. Det er dog næppe troligt. Domenico Pelli⁵ bliver første gang omtalt 1688, da han sluttede kontrakt med kongen om fæstningsarbejder ved Oldesloe; han kom da direkte fra Strassburg, og i kontrakten forudsættes det, at han ville medbringe håndværkere både derfra og fra Italien. I den tilhørende bestalling hedder det, at han skal forestå murerarbejdet, der vil blive kontrolleret af de kongelige kommissærer og bygmestre. I et regnskabsbilag fra 1703, altså på den tid da han byggede Kastelskirken, har han undertegnet sig »Kongl: Ar-

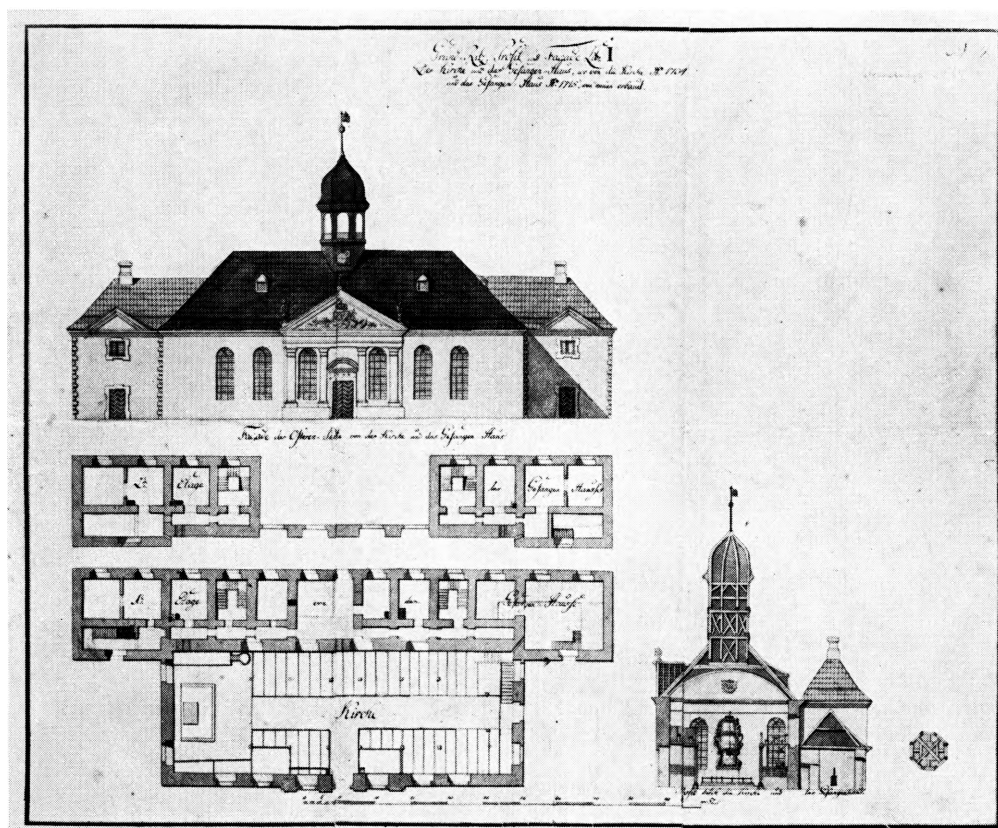
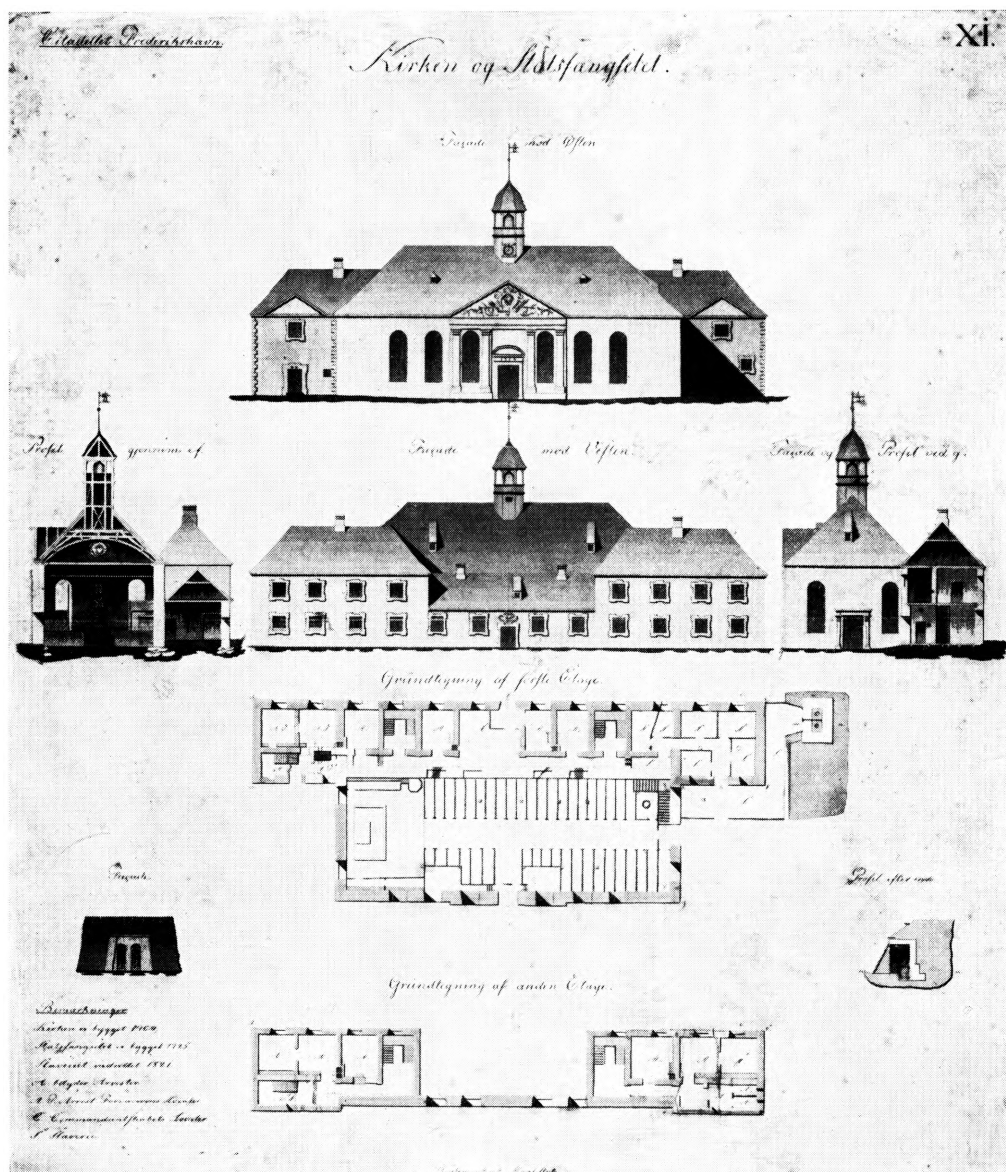

Fig. 10. L. Nehus' opmåling af Kastelskirken 1817. Forsvarets Bygningstjeneste, tegnestuen på Kastellet.

chitecte«, en titel, han åbenbart har tildelt sig selv; men i alle senere regnskabsbilag optræder han stadig som »entreprenør« og har ingen fast bestalling som bygmester. Man tør altså ikke af det foreliggende materiale karakterisere Pelli som andet end håndværksmester og må derfor fastholde, at Hans Erasmus von der Pfordten er Kastelskirkens sandsynlige arkitekt. Der er dog et par forbehold: de endelige overslag og bygningstegninger synes ikke at foreligge, og v. d. Pfordtens foreløbige udkast fra 1696 virker noget diletantisk. Men approberede bygningstegninger kan let være slidt op på byggepladsen, og fra v. d. Pfordtens tegnestue foreligger der stadig en hel serie tegninger til byggearbejder ved Kastellet af mere gedigen karakter og med doriske pilasterstillinger i de særlig fornemme partier, sådan som de også blev gennemført på den endelige kirke fra året 1704.

BYGNINGEN

Kirken ligger ved den vestre side af den store Alarm- eller Mønstringsplads, med altervæggen ved den søndre kortside og med hovedportalen i et pilastersmykket midtparti under en lav frontispice på den østre langside ud mod pladsen. Ved hele vestsiden samt ved sydvestre og nordvestre hjørne er den sam-

Fig. 12. Kastelskirken. Interior set mod syd.

L. L. 1962

menbygget med det 1725 opførte Arresthus. Over taget, der dækkes af sort-glaserede teglsten sidder et lille rytterspir.

Bygningen står på en uprofileret granitsokkel, der er synlig på de tre sider, og som på grund af niveauforskellen forsvinder under jordoverfladen ved de to kortsiders midte. Uden om sokkelpartiet ligger en bred stenbro.

Længden er 31,70 m, bredden 12,30 m. Højden fra sokkel til gesims er ca. 7,35 m. Murene er ca. 100 cm tykke (1½ alen siger de gamle beskrivelser i inventarierne) og står nu gulkalkede, uvist siden hvornår; efter en ret usikker opgivelse fra 1855 skal kirken oprindelig have stået i blank mur⁶; men de steder, hvor mureverfladen i sin ældre skikkelse endnu kan ses, f. ex. over taget til Arresthusets lavere midtfløj, synes den at have været rødligt berappet. Dette bekræftes af prospektet hos Rach og Eegberg (fig. 14).

Kirken har fuldt valmtag. Langs alle fire sider løber en gesims af træ med den for datiden traditionelle profilering (to vandrette karnisprofiler med mellemliggende platte), som er særlig tydelig over Arresthusets tag, hvor den står umalet; på de frie sider mod øst, syd og nord er den nu hvidmalet.

I de sidste godt 100 år har kirken fået alt sit dagslys gennem vinduerne i østre langside. Der er her seks store, rundbuede jernvinduer, 4,50 m høje. De

Fig. 13. Kastelskirken. Interior set mod nord.

L. L. 1962

øvrige vinduer var fordelt med to mod nord, to på altervæggen mod syd og fire på vestre langside; de seks sidstnævnte er alle tilmuret, idet vestsidens fire blev lukket forneden 1725 af hensyn til Arresthuset, korgavlens to og overdelen af vestsidens fire blev dækket 1857, mens nordmurens bevarede to nu kun giver lys til sekundære rum, nemlig et ligkapel mod vest og en trappeopgang (siden 1922 et venteværelse) mod øst.

Østfaçadens pilastersmykkede midtparti med en samlet bredde på 10,55 m er opdelt ved fire pilastre og omfatter hovedportalen i et bredere midtfelt samt to flankerende vinduer i de smallere sidefelter. Disse sidste har 34 cm brede postamentfremspring, murede og gråt pudsede. Portalen, hvortil to stentrin fører op, har en let profileret sandstensindfatning, forkrøbbet uden om de to øverste hjørner. På den glatte arkitrav står indhugget årstallet 1704, der engang har været forgyldt. Portalen dækkes af en svær, segmentformet gavlf af sandsten. I karmene er indsat en dobbeltdør (spærret siden 1857) med kvadratiske fyldinger. Ældre billeder (fig. 10) viser flammerede dørfløje, som vistnok var de oprindelige fra 1704; dørbeslaget er nyklassicistisk, efter udseendet at dømme fra slutningen af 1700'rne.

I midten af frontispicen, der indrammes af profilerede trælistes, er anbragt

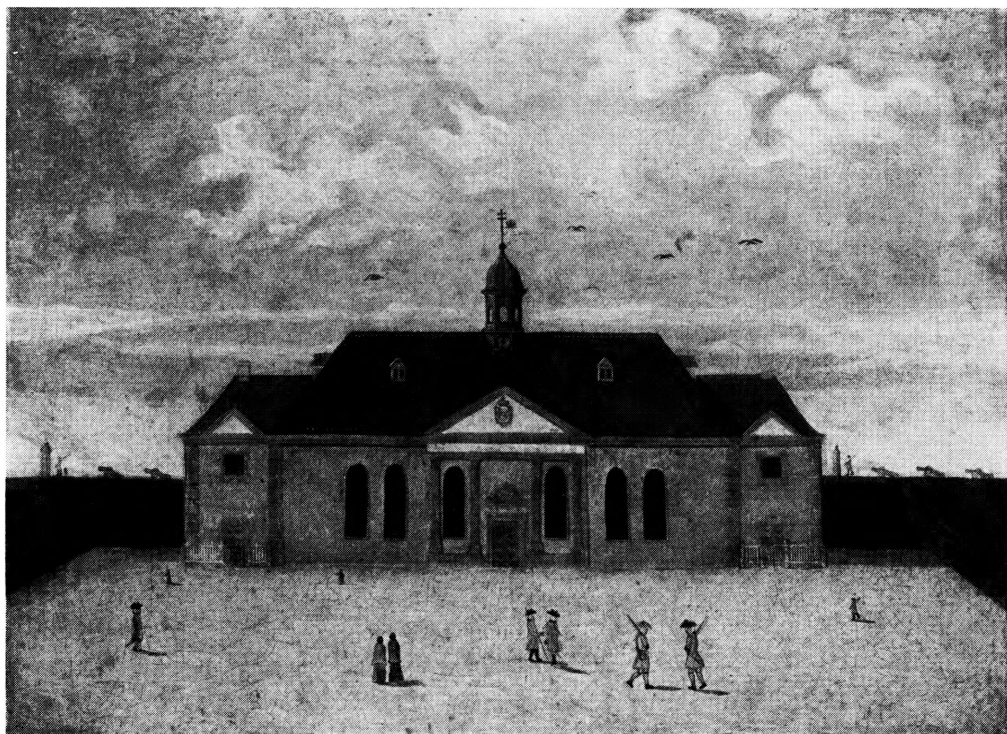

Fig. 14. Kastelskirken o. 1750. Maleri fra Johs. Rachs og H. H. Eegbergs samling af københavnske prospekter. Bymuseet.

en cirkelmedaillon med Frederik IV.s navneciffer på rød grund under en kongekrone. Det omgivende rocailleværk er tilføjet 1750 (nedenfor s. 427)⁷.

Kirkens eneste portal er nu, siden østdøren blev stænget, på nordsiden. Her har der altid været en dør. Dens tidligere udseende kendes fra opmålingen 1829 (fig. 11) og havde da to flankerende pilastre under en arkitrav (uden gavlkroner). Den nuværende indfatning er fra 1880 (nedenfor s. 433). De to portalers forskellige udformning afspejler deres funktion: den monumentale hovedportal var for officerer, den simple norddør for de menige.

Den ottekantede, blytækkede tagrytter har gennembrudt klokkestokværk med fladbuer og derover en karnisformet hjælm. Udseendet er det oprindelige. Kun vides det, at glamhullerne oprindeligt stod dækket forneden (s. 433). Vindfløjen bærer Christian VII.s navnetræk.

I det indre var begge døre beskyttet af vindfang. Gulvet, både i vindfangene og i kirkens skib, var lagt med mursten på højkant⁸. I koret derimod var der fra første begyndelse et flisegulv⁹, der endnu omtales i begyndelsen af 1800'rne. Det hvidkalkede rum fik som nævnt sit dagslys gennem 14 høje vinduer, dog

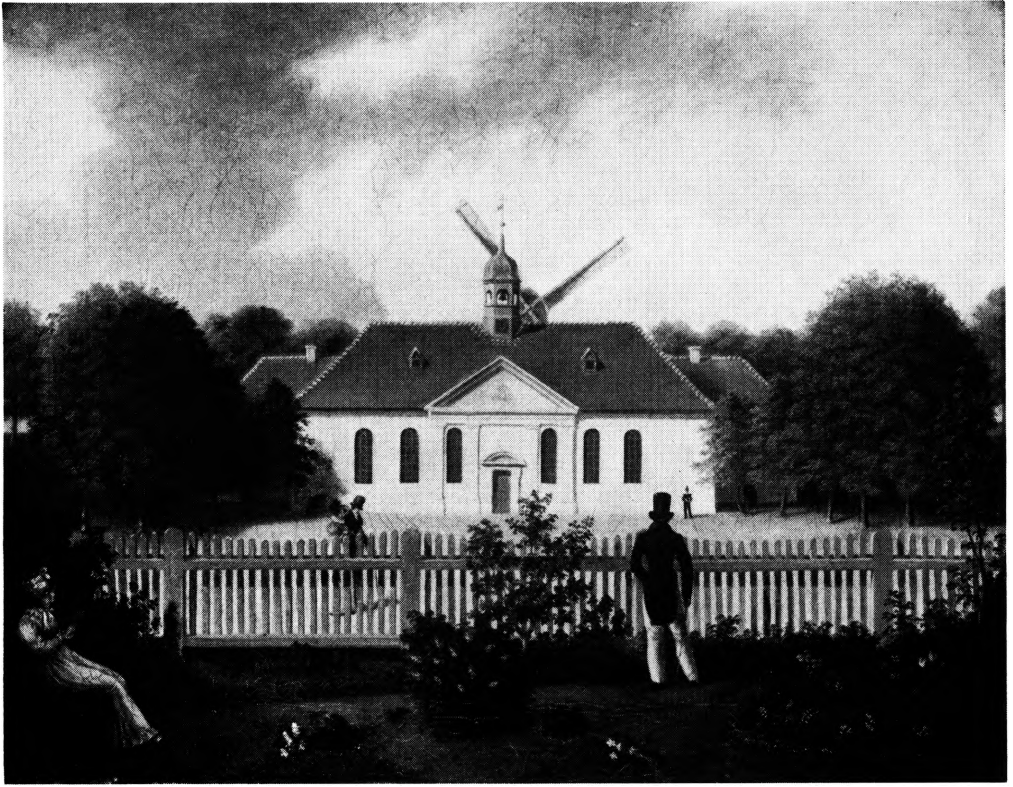

Fig. 15. Kastelskirken 1824. Maleri af [Carl Philip?] Lorentz. Bymuseet*).

noget neddæmpet ved de indbyggede pulpiturer. En profileret trægesims løb langs alle fire vægge, og derover var spændt den endnu bevarede træhvælving, som var rundet til alle fire sider, og som nu siden 1857 fremtræder som et tøndehvælv på grund af indbyggede spærrevægge. Over alteret ved søndre kortside sås på hvælvingen Frederik IV.s navnetræk omgivet af ramme i stuk, mulig forsvundet ved ombygningen i 1850'rne. En urskive på hvælvingens midte lige under tagrytteren fuldendte billedet af kirkeinteriøret, hvis hele udseende kan rekonstrueres gennem de fem store inventarier fra 1709, 1718, 1748, 1757 og 1763.

Bygningens senere skæbne. Kastelskirkens ydre rejsning er i dag den samme som i 1704. Men den lange tid, der er gået siden fuldførelsen, har dog sat sine mærker.

Murfarven er således blevet ændret. Den oprindelige rødlige berapning, som

*) Ifølge gavebrevet til Bymuseet ved man, at billedet er malet af en søn af Kasteslets kommandant D. C. Lorentz. Ved den tid, da billedet blev malet, var den første af dennes to sønner, Conrad L., amtmand i Ringkøbing; den anden, Carl Phillip, var lige vendt hjem fra Trankebar. Det er formentlig denne sidste, der har malet det ovenfor gengivne billede (oplysninger fra Hærens Arkiv).

Rach-Eegbergs prospekt viser (fig. 14, ovenfor s. 422), blev senere erstattet af gul kalkfarve. Man ved ikke, hvornår dette er sket; men Bymuseets maleri fra 1824 (fig. 15) viser kirken med gule mure, sådan som den også kendes i vore dage.

1722 fik kirken tagvinduer¹⁰, vistnok to på hver af langsiderne og eet på nordsiden; på ældre tegninger er der stadig fem sådanne tagvinduer (fig. 9 og 10), men i Danske Vitruvius er der også afsat eet på sydsiden. De havde vistnok alle oprindelig små trekantgavle, der i lange tider blev bevaret på hovedfacaden mod øst, mens tegningerne fig. 9 og 10 viser, at de andre i tidens løb havde fået simple pulttage. Samtlige kviste er nu forsvundet, så vidt vides 1857.

Den mest indgribende ændring i kirkens udseende skete ved opførelsen af Arresthuset 1725. De to hjørnefløje på denne fængselsbygning blev trukket ud til siderne og gav således det samlede bygningskompleks et større vingefang ud mod Alarmpladsen. Samtidig byggede arkitekten, Häusser, den nye Kommandantbolig ved den østlige ende af samme plads. Kastelets store centraltorv blev dermed til to af siderne lukket med vægtig arkitektur og har utvivlsomt vundet derved, ligesom den tidligere lidt spinkle kirkebygning fremtrådte med øget pondus¹¹.

Häusser havde også på anden måde gjort store indrømmelser til den stående kirkebygning. Det nye fængsel blev rytmisk komponeret med to hjørnepavilloner i to stokværk, forbundet med et lavere hus langs kirkens vestlige flanke. Han har derved undgået at kvæle kirken, når den blev set fra volden, og rent praktisk var det en fordel, at forbindelsesbygningen tillod lidt dagslys at trænge ind gennem de fire vinduer ved vestre pulpitur. I 1857, da dette pulpitur blev fjernet, var vinduerne overflødige og blev da helt muret til.

En anden følge af Arresthusets opførelse netop på dette sted var indlæggelsen af lydkanaler mellem fængsel og kirke. Fangerne skulle kunne følge gudstjenesten fra deres celler. Man borede derfor et helt system af »talerør« gennem kirkemuren. De udmundede i en smal korridor, som løber i Arresthuset langs vestre kirkemur og adskilte cellerne fra denne. Korridoren kunne ved indskudte døre opdeles i mindre rum, eet for hver celle. Ved gudstjenesten blev celledørene lukket op, mens spærredørene blev låset, for at fangerne ikke skulle komme i forbindelse med hinanden. Hver fange kunne da gennem sit lydhul lytte til salmesang og prædiken¹². Nu er lydkanalerne muret til, men man finder flere af dem afsat på grundplanen fra 1754 (fig. 9). På kirkeloftet bag den 1857 indføjede alterniches væg ses endnu udmundingen af et lydhul, som ledte ind til en celle i andet stokværk af Arresthusets sydvestre hjørnepavillon.

Endelig var det en følge af fængslets anbringelse på dette sted, at pladsen til begge sider for kirken blev afskilret ved stakitværker, hvert på otte fag og med hvide stafferinger på de rødmalede stolper¹³. De nævnes første gang ved

Fig. 16. Kastelskirken med Arresthuset set fra nordvest.

en reparation 1739; men det turde være sandsynligt, at de var blevet opstillet her 1725.

Kastelskirkens monumentale midtparti fik i tiden omkring 1750 en festlig oppudsning. Giulio Guione¹⁴, hoffets mest anvendte stukkator, dækkede frontispicens trekantfelt uden om Frederik IV.s kartouche med en dekoration af fligede palmeblade og krøllet rocailleværk. Regnskabet for dette stukkatorarbejde er fra 1750. Stukken, et skrøbeligt materiale, havde lidt under vejrligets indflydelse og blev derfor 1961 taget ned, ommodelleret og støbt påny i cement og derefter genopsat i gavlen. Arbejdet udførtes af Bomand Utzon-Frank, der tillige helt fornyede Frederik IV.s kartouche af sandsten.

Der er vistnok også sket andre ting ved gavlen i tiden omkring midten af 1700'rne. I året efter indsendelsen af Giulio Guiones stukregnskab melder en malerregning¹⁵, at man har anstrøget to »billeder« og et »zirath« på frontispicen, hvad der virker ret gådefuldt. De ældste billeder (f.ex. i Hafnia Hodierna

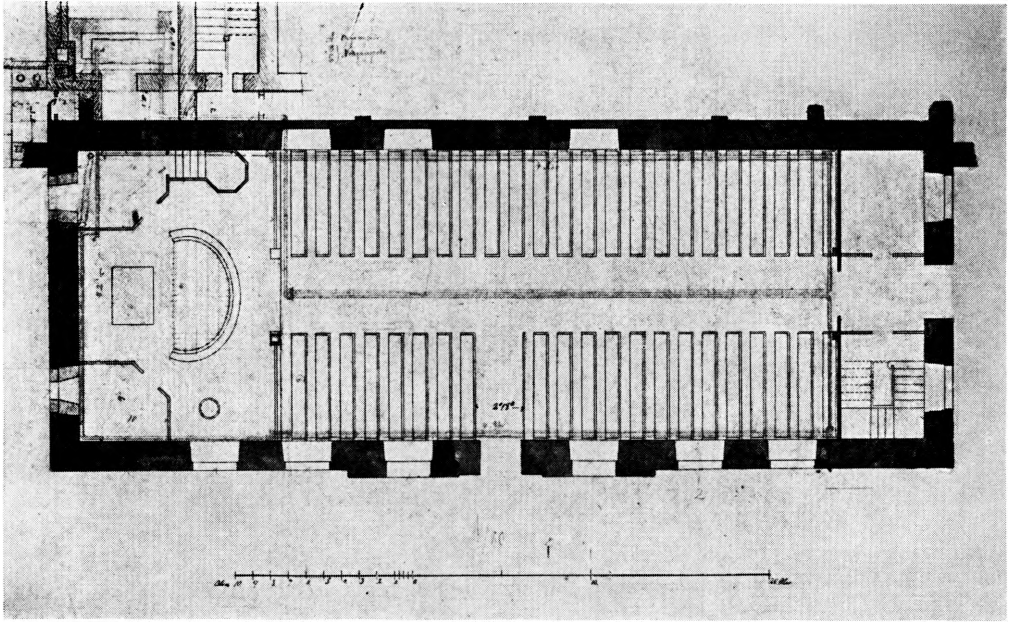

Fig. 17. Kastelskirken. Grundplan, formentlig ved N. S. Nebelong, 1857. Forsvarets Bygningstjeneste, tegnestue 1, Kastelet.

og Pontoppidans Atlas) kender ikke andre billeder end skjoldet med bygherrens navnetræk, og Thuraus publikation kunne heller ikke meddele andet efter tidspunktet for dets offentliggørelse. Heller ikke Geddes opmåling fra 1754 viser noget særlig interessant på dette sted. Men ganske uventet dukker der nogle hidtil ukendte skulpturer op på L. Nehus' opmåling fra 1817 (fig. 10), hvor der vises to figurer, een ved hver af gavltrekanternes fodpunkter samt en udefinérbar dekoration i toppen. Billederne *må* altså have været der, skønt de skriftlige meddelelser derom indskrænker sig til den ene malerregning fra 1751. Og datidens billedmateriale kan kun øge forvirringen: skulpturen er nævnt 1751, men vises ikke hos Gedde 1754, derimod nok på tegningen fra 1817. Men det næste billede i rækken, Bymuseets maleri fra 1824 (fig. 15), udført af en søn af Kastelets daværende kommandant, D. C. Lorentz, har end ikke antydning af slige topfigurer. Tør man tage rigoristisk på tingene, skulle disse skulpturer være forsvundet mellem 1817 og 1824; denne konklusion er vel logisk begrundet, men i realiteten behæftet med megen usikkerhed. De skrevne kilder fra 1820'erne er fåmælte, og kommandantskabets arkiv¹⁶, der kunne have oplyst meget om kirkens forhold i tiden efter 1750, er for største delen gået tabt ved den engelske besættelse af Kastelet 1807.

Fra de første tiår af 1800'erne er oplysningerne om kirken stadig sparsomme og til tider direkte forvirrende. En fuldført »forandring af kirketårnet« (dvs. tagrytteren) 1827 bliver ikke nærmere forklaret¹⁷. Heller ikke en større repa-

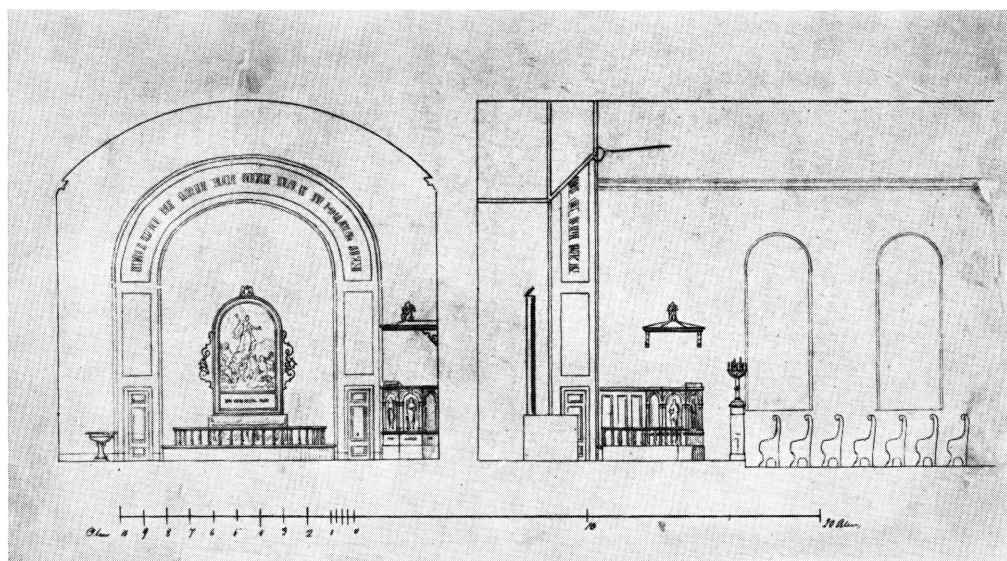

Fig. 18. Kastelskirken. Udkast 1857 til alter og prædikestol, formentlig af N. S. Nebelong. Forsvarets Bygningstjeneste, tegnestue 1, Kastelet.

ration af kirken i 1830'erne kan eftergås i enkeltheder; kun så meget er sikkert, at man 1833 og de følgende år har ændret inventaret (nedenfor s. 443), men der var næppe tale om en radikal nyordning¹⁸, og bygningen selv synes uberørt deraf.

Efter nogle kortvarige, men nidkære, skærmydsler om kirkens fremtidsskæbne 1853—54 — Krigsministeriet havde, som tidligere nævnt, lanceret en plan om Kastelskirkens nedlæggelse¹⁹ — forberedte man en større istandsættelse, der havde været ønsket siden 1846. Kastelets nyudnævnte præst, H. Ipsen, indsendte 15. marts 1855 til kommandantskabet en længere skrivelse om bygningens forfatning²⁰, ledsaget af et indgående forslag til en restaurering. Præsten skrev dog med ført hånd, han havde søgt sagkyndig hjælp, før han gik til aktion. Bag præsten aner man en arkitekt, og det kan kun have været Københavns stadsarkitekt N. S. Nebelong, der da også få år senere virkeliggjorde en del af de her skitserede planer. Forslaget omfattede en grundig istandsættelse af kirkens mure; herom siger præsten i indberetningen, at man må regne med, at bygningen oprindelig havde stået i blank mur (hvad der må bero på en misforståelse, se ovenfor s. 422) og derfor også fremtidig burde fremstå i denne skikkelse, dog således, at man overstrøg fladerne med rød oliemaling og trak fugerne op med hvidt. Tagværket trængte til et grundigt eftersyn. Gulvet, der var ujævnt og fugtigt, skulle helt belægges med planker, under hvilke man burde sørge for effektiv ventilation. Stoleværket måtte kasseres, nye stole tegnes, og de skulle fremtræde i egetræskulør; hvis man var stemt for at be-

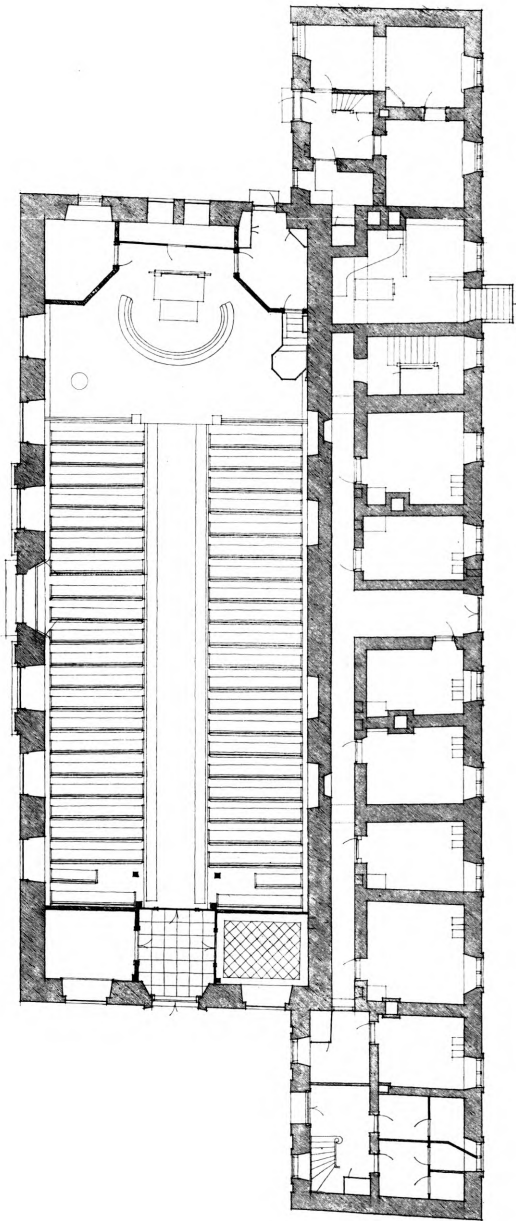

Fig. 19. Plan 1:300. Øst opad. Fonten er nu flyttet til præd.

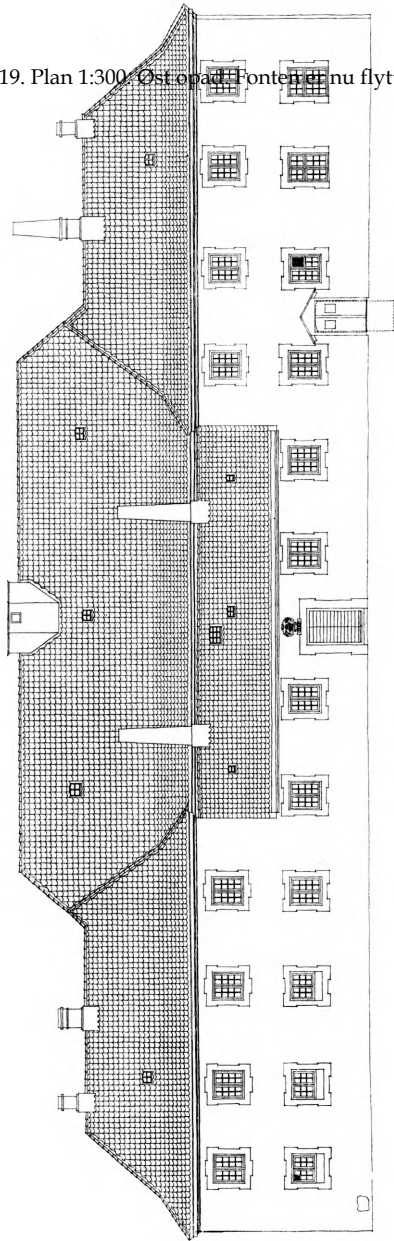

Fig. 20. C

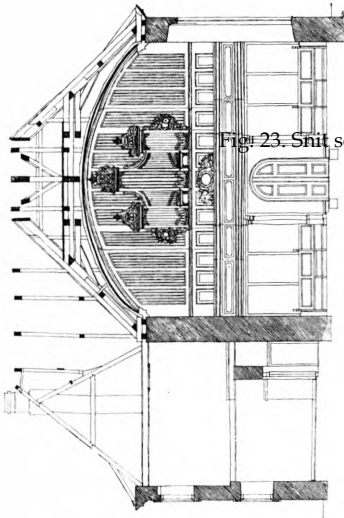

Fig. 23. Snit set mod nord, 1:300.

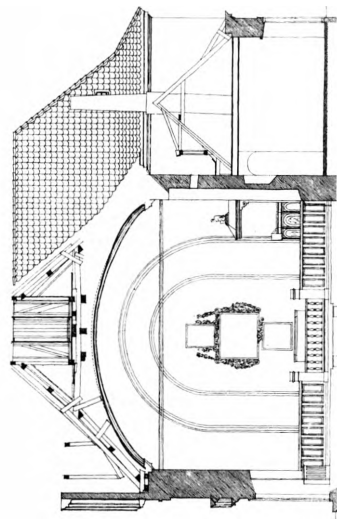

Fig. 22. Snit set mod syd, 1:300. Tagrytteren fjernet. Tegningen er delvis ufuldendt (ved alter og tagspær).

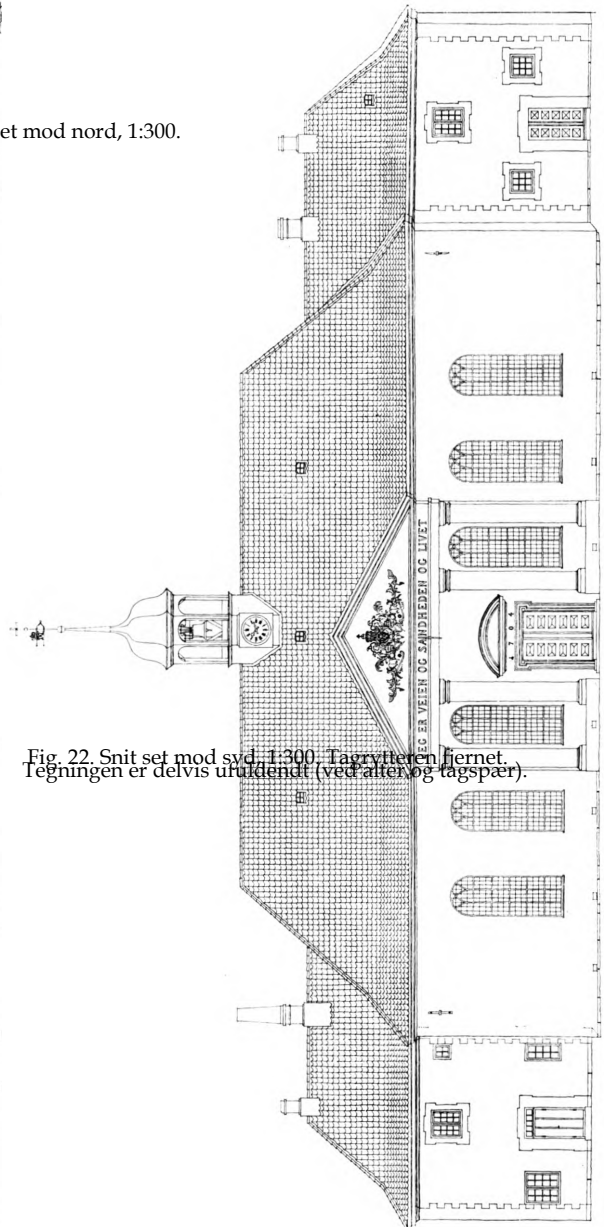

Fig. 21. C

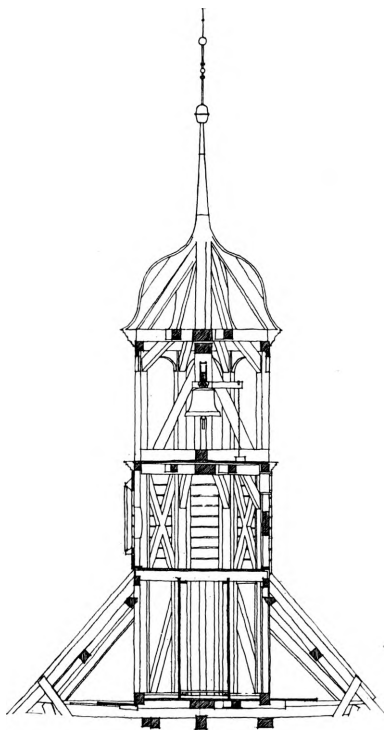

Fig. 24. Kastelskirken. Snit gennem tagrytteren.

holde pulpiturene — det var dog ønskeligt, at de kom væk — skulle træværket også her males som egetræ, mens kirkens vægge burde anstryges lilla, hvad der formentlig ville stå godt til det nye inventar. Hovedvægten blev lagt på en fuldstændig fornyelse af det indre, og forslaget omfattede da også en udskiftning af prædikestolen og opbygningen af en ny skriftestol.

De endelige forslag, ledsaget af 10 tegninger, der dog ikke nu ligger ved sagen, blev udarbejdet af N. S. Nebelong i slutningen af 1856 og indsendt til Ingeniørkorpset²¹, som januar 1857 videresendte dem til Krigsministeriet. I sommeren og efteråret 1857 blev Kastelskirken da restaureret i overensstemmelse med arkitektens forslag. Foruden den før omtalte fornyelse af stoleværket og prædikestolen omfattede arbejdet også opførelsen af en stor rundbuet alterniche med særlig afskilrede rum til siderne (præste- og skriftestol mod syd) og en nyordning af adgangsforholdene. Således blev hovedindgangen ved østsiden spærret, for at der der

kunne opstilles et par stolerækker, og kirkens eneste indgang blev nu ved nordsiden med en lille vestibule flankeret af to stuer, hvoraf der i den østre byggedes en trappe med adgang til orgelpulpituret, medens de øvrige pulpitter blev brudt ned.

Af de 10 tegninger, som arkitekten havde indsendt, er vistnok kun de to bevaret, en grundplan, der viser placeringen af den nye alterniche og de ændrede forhold ved norddøren, samt en skitse forestillende alternichen (fig. 18); på denne skitse er også indtegnet en ny altertavle, og Nebelong har altså tænkt sig, at det barokke tredobbelte altermaleri fra 1704 skulle kasseres. Det vil nedenfor (s. 438) blive omtalt, at kirken endnu i dag ejer en altertavle, udført af Lucie Ingemann, men at den så vidt vides aldrig har været benyttet; det er ejendommeligt, at arkivalierne fra 1850'erne intet har at fortælle om denne tavle.

Hvad selve bygningen angår, blev stengulvet erstattet af plankegulv i overensstemmelse med arkitektens planer. Men ydermurene fik lov til at beholde den gule farve. På vestsiden blev de fire vinduer helt muret til.

I hurtigt tempo fulgte herefter andre fornyelser. Efter installeringen af et nyt orgel 1859 (nedenfor s. 447) fik Kastelskirken et moderne varmeapparat

1860 med kedel indbygget i Arresthuset²². Blandt de københavnske kirker havde Vor Frue og Helligåndskirken fået centralvarme året før, i 1859 (D.K. Kbh. I, 172 og 665), medens Holmens kirke (D.K. Kbh. II, 65) på dette punkt var samtidig med Kastelskirken, som altså her, trods sin tidligere fattigdom, kom med i første række.

De øvrige ændringer i tidens løb var kun få og uvæsentlige. Den nordre indgang blev 1880 omdannet i lighed med hovedportalen mod øst, med sandstensindfatninger og segmentformet gavlkroner (årstal i murankre). Et forslag fra 1879 om at opføre en skriftestol ved altermuren mod syd med en polygonal korslutning²³, der løb ud i en spids, blev vel henlagt, men dukkede op igen 1893. Det blev dog ved tanken. To år senere, 10. februar 1895, udbrød der brand i tagspærerne over kirkens sydvestre hjørne, forårsaget af et overophedet varmeapparat²⁴. Ilden blev hurtigt slukket, men kirken måtte dog lukkes nogen tid. Spor af branden kan endnu ses på en del af tagværket. 1905 ændrede man spirets glamhuller²⁵, hvis nederste del hidtil havde været dækket af indskud; nu blev glamhullerne helt fri. Samme år blev der med kapitæler af jern anbragt en indskrift over den stængede hoveddør: Jeg er Vejen, Sandheden og Livet.

Kirkens tøndehvælvede loft havde ved begyndelsen af 1900'erne et dekorativt smykke af forgyldte gipsstjerner. Man ved blot ikke, hvornår de er anbragt der. Den slags var almindelige i 1700'erne, og alle de kirker, der måtte genopføres efter branden 1728, fik hvælvingerne overstrøet med små, gyldne stjerner af blik. Men i Kastelskirken er de ikke omtalt i nogen af de kendte arkivalier, og sandsynligvis er de af ret sen oprindelse, vel sagtens fra den store istandsættelse 1857, hvorfra ingen regnskaber kendes. Stjernerne blev fjernet i begyndelsen af 1950'erne, da loftet dækkedes med blå malede finérplader, og de ses nu kun bag gittervæggen ved orgelet.

1911 blev der indlagt elektrisk lys. Den næste ændring kom som en følge af det nye orgelværk 1922—23. Det var ved denne lejlighed, at rummet bag orgelpiberne blev afskilret ved det før nævnte gitterværk, og samtidig blev trappen til orgelpulpituret ændret²⁶. Den havde siden 1857 været i kirkens nordøstre hjørne. Nu blev denne trappe sløjfet, og adgangen til orgelet blev henlagt til trappen i Arresthusets nordfløj med en ny dør brudt gennem kirkemuren fra korridoren i fængslets øvre stokværk ind til orgelpulpituret.

Med omtalen af en indre istandsættelse af inventaret i 1950'erne (loftet blev malet blå, træværket perlegråt) og med den tidligere (s. 427) nævnte fornyelse af frontispiciens dekorationer 1961 er Kastelskirkens bygningshistorie foreløbig afsluttet. Men der venter et efterspil. Det tilkommer fremtiden at genskabe kirken i dens ældste skikkelse, dog uden pulpiturer, ligesom de tilmurede vinduer næppe vil blive genåbnet. Men den stængede hovedportal skal atter åbnes,

og den tunge alterniche fra 1857 skal fjernes, så at Kastelskirken kan genvinde nogle karakteristiske træk, som tiden har berøvet den. Planerne foreligger og vil formentlig blive realiseret i nær fremtid.

INVENTAR

De hvidkalkede vægge med de 14 høje vinduer dannede rammen om Kastelskirkens ældste inventar, som vel for største delen er blevet udskiftet i årenes løb, men som efter beskrivelserne i de store inventarielister fra 1700'rne må have haft en såre enkel og beskeden form. Den høje altertavle, midt for den søndre kortside, har til alle tider været rummets fornemste smykke, med de tre malerier indfattet i en forgyldt ramme af akantusværk. Det firkantede knæfald foran alterbordet havde smedejernsstænger med messingkugler, og på begge sider af det flisebelagte kor havde kirkens embedsmænd deres særlige stole: en præste- eller skriftestol til højre, en kantorstol til venstre, begge anbragt langs væggene og ind til kirken lukket med grønne raskes gardiner. Man havde adskilt koret fra kirkens skib ved en balustrade af træ, med en dobbeltlåge i midten. Øverst til højre i skibet var prædikestolen anbragt med adgang fra den tilsvarende præstestol i koret. Døbefonten, der i lange tider blot var et bord med fad, havde sin plads nederst i kirken umiddelbart til højre for den nordre indgang. Pulpiturene var opbygget langs de to sidevægge og den korte nordvæg; her på dette sidste sted var kirkens lille orgel, et »positiv«, blevet stillet. Pulpiturene blev båret af piller med stærkt svajet profil, og deres gulv var flere steder tillige loft for lukkede stole med vinduer og grønne gardiner. Pulpitupillerne var rødligt marmorerede, det øvrige træværk, også de to rækker stolestader, hvoraf de øverste var forsynet med låger, var holdt i perlegrå toner¹. Hvor der var panelfyldinger, som f. ex. i lågerne, prædikestolen og pulpiturene, var listerne trukket op med rødt — en farvesammen-sætning, der var almindelig på Frederik IV.s tid, når man skulle anstryge et rum, der ikke talte blandt de fornemste.

Alterbord 1857, muret og fortil samt på siderne beklædt med fyrretræsbrædder, anbragt omtrent 1,3 m fra korets sydvæg. Det ældre †*alterbord* fra 1704 stod nærmere væggen (fig. 11) og havde ifølge kirkeinventariet² fra 1708 »en stor steenschive med en fyr ramme beklæd med 2de rum, som er dørre for . . .«

†*Alterklæder*. De store inventarier fra 1700'rne sammenholdt med adskillige bevarede regnskaber gør det muligt at få et overblik over kirkens beholdning af alterklæder m.m. indtil tiden henimod århundredets slutning. Første halvdel af 1800'rne giver også gode muligheder, men derefter er oplysningerne sparsomme, eller kilderne tier helt.

1) 1704, anskaffet ved kirkens opførelse; nævnt (i de store inventarier) 1709

og 1718 (mulig også 1748) som et rødt plydses alterklæde med røde og hvide frynser.

2) O. 1750, omtalt første gang 1757 som »et nye carmesin røed fløyels alter klæde med guule fröndser«. Et lignende, der nævnes i 1817-inventariet, er vistnok identisk med dette³.

3) O. 1810, omtalt første gang 1815 som et nyt rødt fløjls alterklæde med gule silkefrynser⁴. Det må tillige have haft guldgalonier, ligesom det på sin midte har haft Frederik VI.s navnetræk i guldtråd, eftersom der er meddelelse om, at disse prydelser overførtes til nedennævnte nr. 4. Frynserne var 1823 »paa den eene Siide afrevne og bortslæbte af Rotter«, hvorefter klædet 1827 blev repareret⁵ med anvendelse af stof fra ovennævnte nr. 2. Da kirken 1835 fik helt nyt alterklæde, skulle det her omtalte nr. 3 være underlag for nr. 4.

4) 1835, af rødt fløjls alterklæde med guldgalonier og Frederik VI.s navnetræk⁶. Disse prydelser angives at være overført fra ovennævnte nr. 3.

Altartavle 1704 (fig. 24). I opbygningen af tavlen med de tre over hinanden anbragte malerier er der svage mindelser om renæssancens skema: postament (med nadverbilledet), hovedstykke (med Hyrdernes Tilbedelse) og topstykket (korsfæstelsesmaleriet). Men de faste arkitektoniske elementer, f.ex. søjler og gesimser, er ombyttet med Frederik IV-tidens storakantus, som med fligede og oprullede blade, festoner og blomsterklynger spinder sig i et ubrudt virvar om tavlens tre billeder. Hvert af malerierne er inderst indrammet af en laurbærbladbort og afgrænses på undersiden af et vandret bånd med reliefskåren akantus, hvoraf den nederste bærer en kartouche, de to overste et kerubhoved. Til begge sider, fra nederst til øverst, er der storakantus og ranker i gennembrudt arbejde. Den opadstigende bevægelse i billedernes lodrette placering understøttes kraftigt af to svære volutter, der ud for nadvermaleriet foruden danner afsæt fra alterbordets flade. En modsat nedadgående bevægelse udløses øverst over korsfæstelsesbilledet ved en krone af foroverbøjede akantusblade, som med små volutter ved samme billedes øverste hjørner lader de bredt skårne, gennembrudte akantusranker følge billedrammerne oppe fra og ned og spreder blomsterfestoner ned langs begge flanker, løst hængende foroven, knyttet i bøjleform ved hovedstykket, hvorfra de sendes videre som løse nedhæng til fodstykkets store volutter med blomsterklynger af roser, tulipaner og solsikker.

Billedskærerens navn kendes ikke, og Kastelets regnskaber nævner i det hele næsten intet om altartavlens tilblivelse, måske fordi den er en gave fra kongen. Rammen har alle tidstypiske egenskaber fra tiden omkring 1700 og kan derfor næppe udpege en bestemt kunstners individuelle kendetegn. Man kan dog gætte på Christian Nerger⁷, som var datidens mest rutinerede træbilledskærer, og hvis hovedværk var orgelfaçaden i Vor Frelses kirke på Chri-

stianshavn. Såfremt det er rigtigt, at kongen har skænket tavlen, er det sandsynligt, at det var Nerger, der skar den.

Altermalerierne er sammenbragte og fra forskellige tider. Da den nye tavle skulle indrettes, lod man — som ovenfor s. 416 omtalt — Wilcken Ribolt restaurere »tvende skilderie stykker, som hører til alterit i den nye kirke i Castellit«. At det ene af disse billeder er hovedstykket »om Christi fødsel«, er vistnok temmelig sikkert, da det synes at være identisk med altertavlen i den ældre kirke. Det andet billede, Ribolt restaurerede, kan muligvis være det øverste. *Nadverbilledet*, fra o. 1700, anbragt i underste felt, svarer nøje til maleriet i Ringsted kirke (D.K. Sorø amt I, s. 147) og har flere analogier i sjællandske kirker (Lyngby og Kirke Hvalsø i Voldborg herred)⁸, alle fra tiden omkring 1700 og alle komponeret over et fast skema: Kristus og de 12 apostle anbragt om et firkantet bord, der oplyses af olielamper ophængt foroven under svære draperier, mens nymånen kigger frem blandt natskyerne øverst til venstre; Judas' energisk bøjede højre arm står i mørk silhuet med hånden plantet på den hvide dug. Når dette billede ligesom de andre sjællandske analogier vitterligt er fra den tid, da kirken blev bygget, har Wilcken Ribolt næppe haft årsag at reparere det; han har da snarere måttet tage sig af det øverste maleri, *Kristus på korset*, fra slutningen af 1600'rne. Vi kender ikke dets herkomst og kan ikke tro, at det skulle stamme fra den ældre Kastelskirke. I dennes inventarfortegnelser findes der ganske vist et maleri, der kaldes »Salvator Mundi« (ovenfor s. 416), men da dette billede forsvinder fra kirken 1715, kan det ikke være det samme, som nu er indsat i tavlen fra 1704. Her er Kristus afbildet på korset, en lys skikkelse med sarte karnationer, dybt hængende i armene med flagrende hvidt klædebon mod en dyster himmel, mørke klipper i forgrunden og det dæmrende (solformørkede) Jerusalem i baggrunden.

Det store maleri, forestillende hyrdernes tilbedelse, er fra sidste halvdel af 1600'rne og gengiver temaet genreagtigt i nederlandsk stil. Hovedfiguren, Maria med det nyfødte barn, er placeret lidt til venstre for billedfladens midte mod en dunkel baggrund og belyst som ved en projektør af en lyskegle, der gennembrøder nathimlens skyer øverst til højre, og i hvis stråleglans en klynge englebørn tumler ned. Scenen er en stald, antydnet ved en tømmerkonstruktion, der skimtes i baggrunden til venstre. Alle figurer er vendt ind mod den centrale gruppe: de himmelsendte englebørn, hyrderne, der kommer listende ind fra en døråbning til højre, en knælende kvinde foran Maria, en anden kvinde, der kommer løbende ind med en vandkrukke, en okse, der stikker sit hvide hoved ind i lyskeglen, samt to hunde, der nærmer sig nysgerrigt. Josef, der sammen med andre tilskuere formummer sig i halvmørket til venstre, ser bagfra hen mod underet. Billedet, der er tavlens betydeligste kunstværk, kan

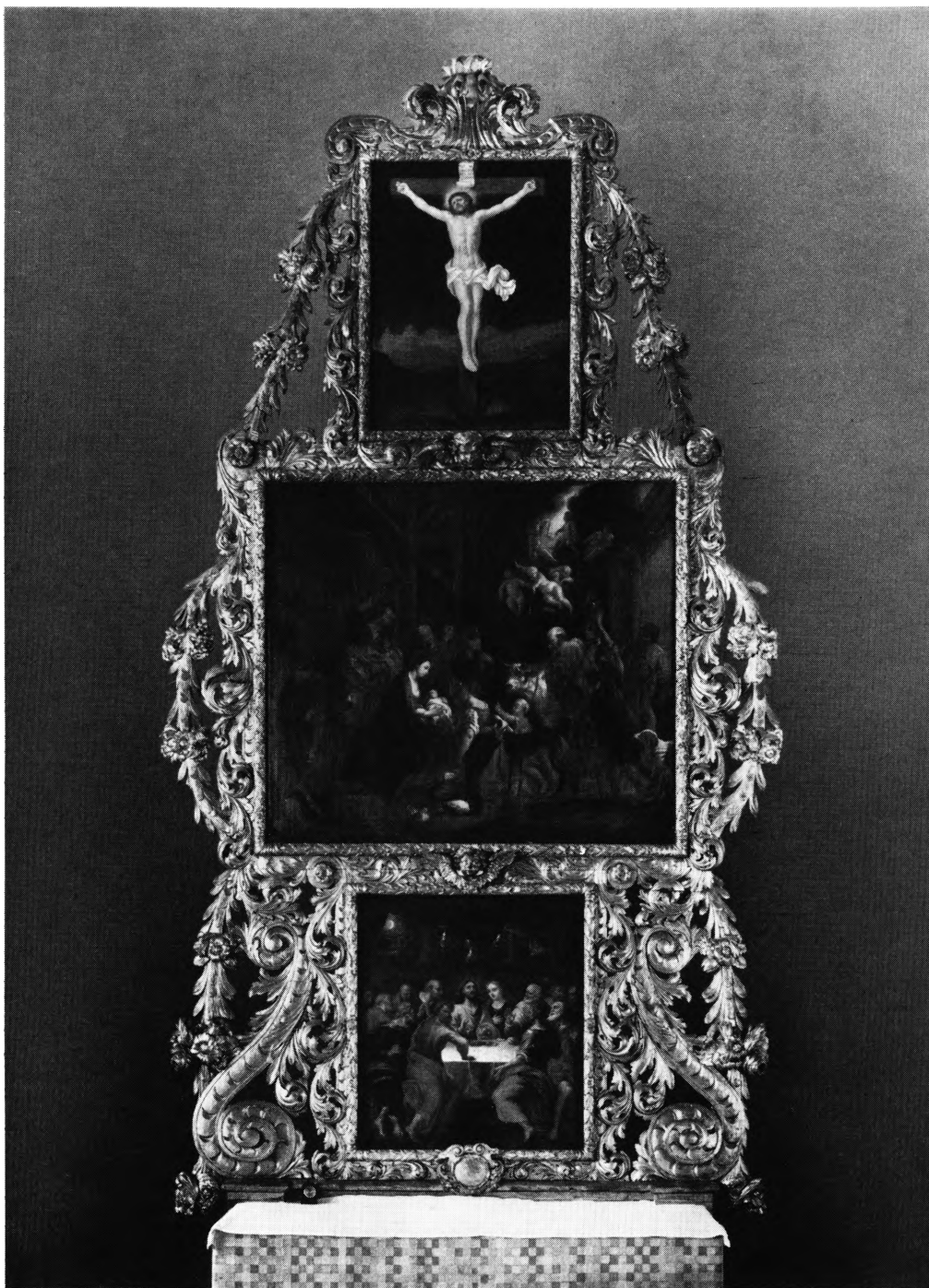

Fig. 25. Kastelskirken. Altartavle 1704.

L. L. 1962

L. L. 1962

Fig. 26. Kastelskirken. Alterkalk 1747.

norddøren, hvorfra det senere (vistnok 1922) fjernedes. Nu ligger det på loftet over Arresthusets nordre pavillon ved opgangen til kirkeloftet og klokke-spiret.

*Altersølv*⁹. Kalk 1747 (fig. 26), 25,4 cm høj, med nyt indlæg. Kalken har rund, profileret fod, glat skaft med oval knop og et glat bæger med indskrift i skrå versaler: »Der Gesegnete Kelch welchen wir segnen, ist der nicht die Gemeinschaft, des Blutes Christi« (1. Kor. 10, 16). Under foden mesterstempel for Asmus Friderich Holling (Boje 354), gardeinstempel for Peter Nicolai van Haven og månedsmærke for Vandmanden. Kalken er ligesom nedennævnte disk og oblatæske skænket 1747 af Kassellets kommandant, general Frederik Hans von Walter, som til dette formål lod den tidligere kalk omsmelte (ovenfor s. 416).

Disk, vel fra 1747, diameter 15,5 cm, glat og forgyldt; langs randen indskrift med kursiveret versal: »Das Brod, das wir brechen, ist das nicht die Gemeinschaft des Leibes Christi. 1 Cor: X: v: 16«.

Oblatæske 1747, lav, cylinderformet, diameter 10,7 cm, let hvælvet låg, ornamentet. Den ældre oblatæske (s. 416) blev omsmeltet 1747.

Alterkande 1743 (fig. 27), 21 cm høj. Fodpladen er lav og let profileret, kor-

med sine nederlandske traditioner meget vel være fra den tid, da den første Kastelskirke blev taget i brug.

Altartavle o. 1860. I en nygotisk ramme af egetræ, 320 cm høj og 147 cm bred, er anbragt et maleri af Lucie Ingemann, forestillende Kristus som himmelkongen modtagende de afdødes sjæle, der i menneskeskikkelse bæres af engle fra jorden (antydning for neden, indhyllet i mørke) op mod Frelseren i himlens skyer.

— Om tavlen har været bestemt for selve kirken er uvist. Der er ingen arkivalier fundet om denne sag. Nebelongs skitse fra 1857 (fig. 19) viser, at man dengang har tænkt at give kirken en ny alterdekoration; men det er ikke Lucie Ingemanns maleri, der er vist på skitsen, og helt sikkert er det, at den gamle alterdekoration fra 1704 aldrig er blevet udskiftet. Lucie Ingemanns maleri stod længe opstillet i det lille ligkapel ved

pus pæreformet med graverede regencebåndornamenter foroven. Gækken er formet af ombøjede volutter. På låget graverede båndornamenter. Under bunden en kursivindskrift: »Ps. 51, Gud skab et Reent Hierte i mig: og gif mig en ny vis Aand. AWS: BMD: 1743«. Samme sted er stempler: et udslidt mestermærke, Københavns stempel 1743 og gardeinmærke for P. N. van Haven. Mestermærket kan mulig betegne Aksel Johannes Krøyer (Bøje II, s. 19, nr. 3116).

†*Altersølv*¹⁰. *Kalk og disk*, o. 1670, fra den ældre Kastelskirke (ovenfor s. 416) blev også taget i brug ved den nye kirke.

Omsmeltet 1747. 2) *Oblatæske* o. 1670, havde samme skæbne som ovennævnte fkalk. 3) *Vinkande*, første gang nævnt 1687, fandtes endnu ved kirken 1718.

Sygekalk. 1) O. 1750 (fig. 28), 14,2 cm høj, sekstunget fod med vulst, seksdelt skaft med lille, seksdelt knop, højt bæger, indvendig forgyldt. Under fodpladen mestermærke C P S for Christian Pedersen Sunde (Bøje 388) og derunder et udslidt årstal. I bægeret findes en *vinbeholder* med oblatgemme i skruelåg, o. 1830. Under bunden af oblatgemmet (der er indvendig forgyldt) står to ens mesterstempler I W for Johan Chr. Winther (Bøje 950). Den tilhørende *disk* har graveret kors på kanten og mesterstempel for J. Holm (Bøje 1056). Beretelsessættet opbevares i et samtidigt træfutral med læderovertræk.

2) *Sygekalk*, moderne, med disk, oblatæske og vinbeholder. Mesterstempler for C. C. Hermann.

Alterstager 1704 (fig. 29). 65 cm høje, af malm¹¹. Fodpladen, 33 cm i diameter, hvilende på tre flade knopper, har langs randen en versalindskrift: »Ædle og welb: Dorothea Sal: Hans Eilersens. Hawer Foræ[r]jet disse Stager til Kirken 1704«. Giverindens husbond var den under Trinitatis kirke (ovenfor s. 289) omtalte slotsforvalter på Rosenborg Hans Eilersen Koch.

Messehagel 1754 (fig. 30), af nyt, rødt fløjel med gammelt krucifiks, broderet i guld- og sølvtråd¹². Kristus er iført flagrende lændeklæde og har brunt hår og skæg. Forneden et dødningehoved med korslagte knogler. På hver side af korset står Maria og Johannes i mangefarvet klædebon broderet i silke med guld og sølvtråd på en grøn jordbund. Broderierne er overført fra den ældre

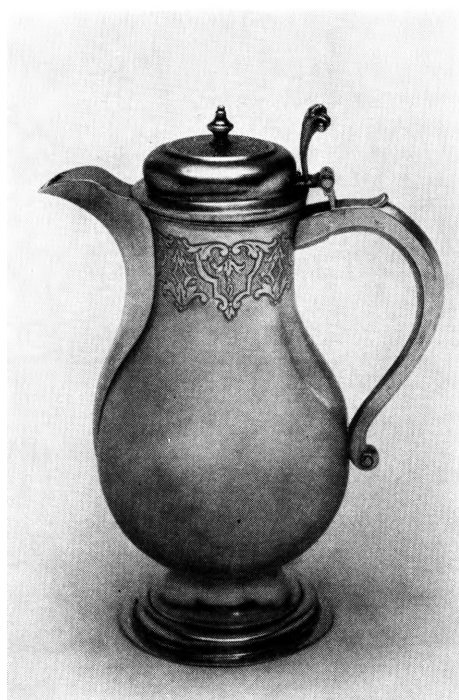
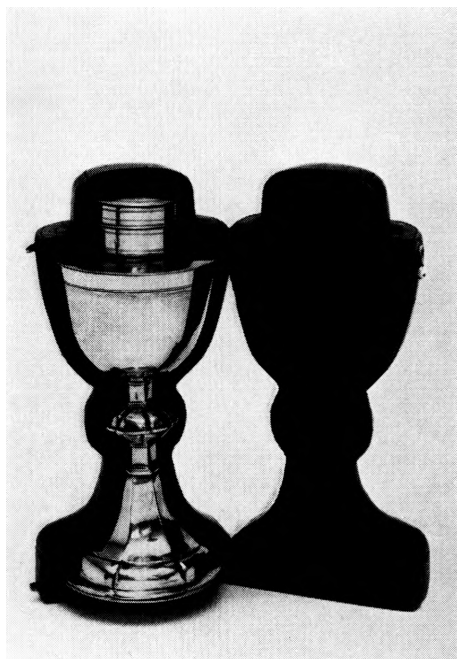

Fig. 27. Kastelskirken. Alterkande 1743. L. L. 1962

L. L. 1962

Fig. 28. Kastelskirken. Sygesæt o. 1750 (s. 439).

messehagel, som må have været større; årstallet »Anno 1754« er nu anbragt på indersiden. Sidefigurerne står med påfaldende friske kulører i sammenligning med krucifikset, som om de i længere tid har været taget i forvaring.

†*Messehagel*. Den ovenfor s. 416 omtalte messehagel fra den gamle Kastelskirke anvendtes også ved den nye, hvor den blev inventariseret; i 1709-inventariet er den nævnt som »en rød plysis messehagel med it bordyret crucifix«. En sådan gammel hagel er omtalt i alle de følgende inventarlister lige til 1763—64. Om det er den samme, der opregnes i samtlige lister, kan man næppe med sikkerhed bevise, men det er dog troligt. Såfremt det virkelig var den gamle, forblev den — omend ubrugt efter den nye hagels anskaffelse 1754

— i kirkens besiddelse lige til 1792, da

den blev kasseret. Når 1748-inventariet¹³ omtaler en rød atlaskes messehagel som den eneste i kirkens eje, må det vel være en skrivefejl. Alle andre lister før og siden kender kun en messehagel af fløj.

Alterskranke 1857. Da alterbordet ved inventarets fornyelse 1857 blev flyttet længere frem fra sydvæggen, byggedes et nyt knæfald, af halvrund form med messingbalustre, efter tegning af N. S. Nebelong¹⁴.

†*Alterskranke* 1704, retvinklet og tresidet foran alterfoden, med knæfaldet dækket af ryslæder. De runde opstandere af jern var perlefarvede¹⁵ og smykkedes med messingkugler; udskiftet 1857.

Døbefont o. 1820 (fig. 31), bestående af fod, skaft og flad kumme, helt af træ og prydet med klassicistiske ornamenter. På det firkantede fodstykke ligger der som basis for det cylinderformede skaft en svagt hvælvet bladkrans, og under kummen slutter som en manchete en palmetfrise om skaftets øverste del. Den glatte, lave fontekumme har omkring randen to vandrette lister, mellem hvilke der findes en frise af kerubhoveder. Fonten er marmoreret i gråt og hvidt med forgyldte ornamenter og lister. — Den stod oprindelig i Frue kirke som midlertidig font, indtil Thorvaldsens dåbsengel blev opstillet her 1839, hvorefter Konsistorium skænkede den tiloversblevne font til Kastelskirken¹⁶.

†*Døbefonte*. 1) Den ovenfor nævnte (s. 416) fontefod fra den ældste Kastelskirke blev ikke benyttet i den nye bygning. Men den opbevaredes her lige til 1792 og noteredes til stadighed blandt kirkens inventargenstande¹⁷.

2) 1704. Da fontefod nr. 1 allerede 1708 omtales som forhenværende, må Kastelskirken ved sin indvielse 1704 have fået en ny font. Efter inventarierne kan der kun være tale om et bord eller et stativ af træ, eftersom 1748-inventariets karakteristik lyder:

»Funten af en træfoed«. Den senere skæbne er ukendt.

3) 1815-inventariet¹⁸ omtaler for første gang »et nyt Døbebord med Muselins Overtræk«. Arrangementet var således stadig et bord med et fad på.

En virkelig døbefont fik kirken som nævnt først 1839.

Det kasserede dåbsbord¹⁹ blev dog nogen tid ved kirken og nævnes sidste gang 1854.

†*Fontelukkelse* 1704. Efter samtlige beskrivelser og planer af Kastelskirken i ældre tid stod dåben i det nordvestlige hjørne, heget af et indelukke. Den ældste beretning (nedenfor s. 450) nævner en fontelukkelse med to halvdøre og et gitterværk foroven, og ophængt i pulpiturets gulv var der en lysekrone — den mindste af kirkens tre kroner (nedenfor s. 448). Det nævnte gitterværk var vel et tralværk enten af rudeformede åbninger eller af små, drejede balustre. 1704, den 29. juli fik to snedkere betaling for »stakitværk og forklædning« omkring dåben²⁰, og 1705 indleverede tømmeren Cornelius Husum sit regnskab, bl.a. for »7 allen galerie til barnestolen«, d.v.s. fadderstolen inden for fontelukkelsen²¹.

Dåbsfad 1839. Ved anskaffelsen af den nye font 1839 måtte kirken have både ny kande og nyt fad²². Ved en byttehandel blev de ældre, nedennævnte inventargenstande afgivet som modydelse for de nye. Fadet fra 1839 er af tin, diameter 50 cm, glat med en rillet bort langs randen. Ingen stempler eller indskrifter.

†*Dåbsfade*. 1) O. 1748. I inventariet fra dette år nævnes for første gang et nyt fad af tin til dåben, medens det gamle, fra den ældste kirke (ovenfor s. 416) stadig opregnes blandt inventargenstandene endnu nogen tid.

2) 1757. Kirken synes 1757 at have fået et nyt dåbsfad af engelsk tin, omtalt dette år sammen med de to ældre. Deres senere skæbne er ukendt.

3) O. 1815, omtalt som et »nyt ovalt Vandfad til Dåben«²³. Byttet 1839.

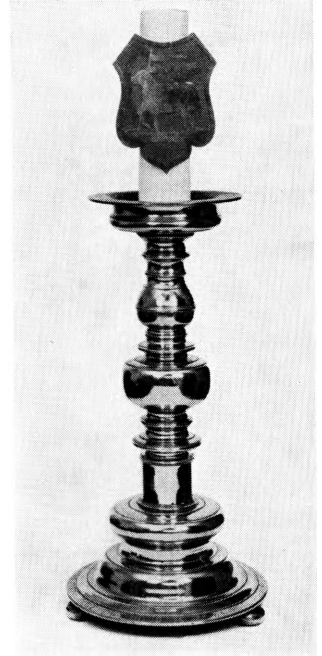

Fig. 29. L. L. 1962
Kastelskirken. Alterstage 1704
(s. 439).

Dåbskande 1839, anskaffet sammen med det før nævnte fad (rgsk.). Af tin, 31 cm høj, med pæreformet korpus på en høj, smækker fod, svungen hank og et lille låg med gæk dybt nede i halsen. Ingen stempler eller indskrifter.

†*Dåbskander*. 1) O. 1708 og 1815²⁴.

†*Korskranke*. 1) 1704, i form af en balustrade med drejede og (vistnok) perlefarvede balustre; i midten ved opgangen til koret to låger med hængsler²⁵. 1857 afløst af nedennævnte.

2) 1857, af panelværk, egetræsmalet og åben ind til koret uden låger²⁶. På et par hjørnepiller var anbragt to høje kandelabre af messing. Både skranke og kandelabre blev fjernet 1958.

Prædikestol 1857 (fig. 32), anskaffet ved kirkens istandsættelse og tegnet af arkitekt N. S. Nebelong²⁷. Den stod oprindelig i egetræsfarve, men er siden 1958 perlefarvet ligesom kirkens øvrige træværk. Stolen danner fem sider af en regelmæssig ottekant, hver side med en panelfylding, hvori en rundbuet niche; de tre midterste nicher har udskårne englefigurer, en mandlig og to kvindelige. Opgangen fra præsteværelset i den store alterniche er dækket med et højt (nu perlefarvet) panel. Den samtidige himmel har på undersiden i midten et cirkelformet felt med en forgyldt helligåndsdue, omgivet af trapezformede felter, der hver har en udskåret og forgyldt stjerne. På taget af himlen en forgyldt, knælende engel. Der savnes efterretning om billedskærerens navn. Væggen bag stolen har udskåret panelfelt med lodrette rammer af rudebosses om et halvrundt felt med et udskåret kors.

†*Prædikestol* 1704, skildres 1708 som værende »af snedkerarbejde, anstrøgen huid og rød, Garnisen ofuertrecken med rødt plyss, omsat med røde og huide silche fröntzer . . .«²⁸. Efter dette har stolen, der i øvrigt var anbragt omtrent på samme sted som dens efterfølger, været et enkelt snedkerarbejde, mangelkantet og inddelt i paneler, der var perlefarvet med røde lister. Himlen derover var »giort af breder« (inventarium 1709). Både stol og himmel skildres 1855 som faldefærdige²⁹.

Stolestader 1857. På hver side af midtgangen, også foran den stængede østdør, blev der ved istandsættelsen 1857 opstillet 22 rækker nye stole³⁰ efter tegning af Nebelong (fig. 18). De er ganske enkelt udformede med buede armlæn og stadegavle som »svanehalse«, sammenrullede foroven. Stolene, der har gavle både ved midtgangen og inde ved væggene, stod oprindelig i egetræets farve, men blev 1958 malet perlegrå med røde felter i ryglænene.

†*Stolestader*. 1) 1704 beskrives staderne som meget simple »med behörig benche og lehnverch«, malet perlegrå med røde lister (ovenfor s. 434). Der var på gulvet 21 mandsstole i vestre langside og 19 »quindfolkestole« i den østre³¹, idet den gang, som fra hoveddøren midt i kirkens langside førte op til midtergangen, skilte kvindernes stole i to afdelinger. Til de ni — siden 14 — forreste

mandsstole og 15 — siden 16 — forreste kvindestole hørte der låger, mens resten synes at have været åbne.

En sen kilde³² oplyser, at der har været tralværk på gulvets stole, dvs. lave gallerier af drejede dværgbalustre, hvilket sandsynligvis har været tilfældet allerede 1704. Stolestaderne, der efter lidt usikre kilder blev beskadiget under den engelske besættelse³³ 1807, blev helt fornyet³⁴ 1834—35. Om disse †*stolestader* 1835 har man ingen andre efterretninger, og de blev atter udskiftet 1857.

†*Stole i koret* 1704. Snedkeren Cornelius Husum³⁵ leverede til kirkens indrettelse et »Gallerie omkring Hs.

Maytts. stoel, skrifftestoelen, skolemesters stoel, sampt brudgoms og brudens stoel med dør for og gallerie, derpaa giort tilsammen 36 alen«. Maleren Jørgen Dichhoff³⁶ anstrøg træværket derpå perlegråt med røde lister. Alle disse særlige stole blev fjernet ved restaureringen 1857.

Af de her nævnte stole stod *kongens stol* 1704 i korets østre side³⁷, lige foran kvindestolene og ret for prædikestolen. Det var dog kun i kirkens ældste tid, den benævnedes kongestol; senere kaldes den blot »en lugt stol«. Indgangen dertil var umiddelbart inden for det østre vindfang, hvor man ad en smal korridor langs væggen bag om de øverste kvindestole kom hen til kongestolens dør. Den var tilgitret, havde vinduer med grønne raskes gardiner og dækkedes foroven af en himmel. I rummet var der to gyldenlæderstole³⁸. *Kantors stol* (1704), også kaldet skolemesters stol³⁹, var en »afdeeling af breder« langs korets østvæg, umiddelbart syd for kongestolen, et smalt indelukke med bræddegulv og nogle bænke for skolebørnene. Ved kantorstolen stod også »kirkens lade« (nedenfor s. 447). *Skrifte- eller prætestolen*, ligeledes fra 1704 var et tilsvarende

Fig. 30. Kastelskirken. Messehagel 1754 (s. 439).

L. L. 1962

smalt indelukke på den modsatte side af koret med opgang til prædikestolen⁴⁰. Den havde to halvdøre, vinduer med grønne raskes gardiner og i det indre en lang og en kort skammel for konfitenderne, overtrukken med ryslæder. Stolen fornyedes⁴¹ 1834—35 og blev fuldkommen ændret ved nyordningen 1857. — Til afløsning af denne nye skriftestol i den sydvestre del af alternichen fremsattes 1879 og vistnok på ny 1893 et forslag om at bygge et polygonformet sakristi udfor kirkens søndre kortside (altervæggen) i en let tillempet middelalder stil⁴². Til lykke og held for Kastelskirken forblev det ved planerne.

†*Lukkede stole* på gulvet. 1) 1704, lukket stol under orgelet, til venstre for nuværende hovedindgang (jfr. planen fig. 9 og 10); den er i tidens løb blevet udlejet til tre-fire embedsmænd⁴³ ved Kastellet. Stolen forsvandt ved ombygningen 1857 til fordel for den nye trappe til orgelpulpituret (s. 432). 2) O. 1748, anbragt til venstre for den daværende hovedindgang på kirkens østre langside bag kvindestolene (fig. 9 og 10); nævnt i inventarierne fra 1748 frem til 1855.

Orgelpulpitur 1704 (fig. 13). Ved kirkens nordre kortside er anbragt et pulpitur, der uden tvivl er den resterende del af kirkens oprindelige pulpiturer, men som fik sit nuværende udseende ved restaureringen. Panelet, som består af seks langagtige felter med kraftige, forgyldte rammelister foroven og forenden, skyder midtpartiet frem i et blødt svaj, hvorunder det støttes af to par søjler. Det inderste, vægfaste par er mulig til kommet 1857 og er kortere — opstillet på højere plint — end de tilsvarende fritstående under selve pulpiturets brystværn. Disse sidste må formodes at stamme fra 1704. De er af træ, og deres kraftige skafter har den samme stærke entasis som de tidligere pulpiturpillere synes at have haft (fig. 13). To forgyldte ringe ved fod og top gør det ud for basis og kapitæl. Inderst ved væggene mod øst og vest ses spor af øgninger netop på de steder, hvor pulpituret har stået i forbindelse med gallerierne på langsiderne. Udbedringen synes at være foretaget med genanvendelse af det gamle materiale. Opgangen til pulpituret var tidligere bag dåben, i dobbelt ligeløb med en repos i kirkens nordvesthjørne, men flyttedes 1857 til det nord-østre hjørne (fig. 17). Ved opsættelsen af det nye orgel 1922 førtes adgangen til orgelet gennem Arresthusets nordre pavillon op til første sal og videre herfra gennem en nybrudt åbning i kirkens vestmur ind til pulpituret. — Ligesom kirkens øvrige træværk er orgelpulpituret gråmalet, med forgyldte lister.

†*Pulpitur* 1704. Ligesom alle bykirker i 1700'rne havde også Kastelskirken pulpiturer⁴⁴, der dækkede de tre vægge, mens kun koret var frit. De hvilede på 12 egetræsstøtter, fordelt med seks på østre langside, to under orgelet og fire på vestre langside, idet pulpituret på østsiden gik helt op til koret og dækkede kongestolen (s. 443), medens det tilsvarende på vestsiden måtte lade en plads fri mod øst af hensyn til prædikestolen. 1709 (s. 451) rummede det østre pulpitur fem lukkede stole »med dørre for og behörig benche og gallerie verch«,

og desuden var der to rækker bænke »for de gemeene« soldater, den bageste hævet noget i forhold til den forreste.

Efterhånden voksede antallet af lukkede stole. 1718 var her syv og 1763 ni sådanne bure. I vestre pulpitur nævnes een lukket stol og — ligesom på den modsatte side — to rækker bænke til de menige. Den lukkede stol her synes tidligt at være forsvundet og nævnes således ikke i inventariet fra 1748. Adgangen til pulpiturene var som nylig nævnt ad trappen i kirkens nordvesthjørne, hvor den endnu fandtes i sin oprindelige skikkelse⁴⁵ i 1837. Orgelpulpituret er omtalt ovenfor.

Maleren Hans Jørgen Dichhof stafferede 1704 bl.a. kirkens pulpiture, der ved denne lejlighed blev anstrøget med »olie perlefarbe und rothe leisten«, og søjlerne fik rød-hvid marmorering⁴⁶. Denne farveholdning er sandsynligvis blevet opretholdt længe; men der savnes oplysninger derom fra begyndelsen af 1800'rne.

Da man i 1830'rne forberedte kirkens indre istandsættelse, foreslog Kastelets præst W. R. Dichmann, at man fra stolene på gulvet samt fra pulpiturene fjernede »tralværket« (lave gallerier af drejede dværge søjler), som altså må have kantet stolenes overdel lige fra kirkens ældste tid⁴⁷. I det næste store restaureringsforslag fra 1855 (s. 429 ff.) blev det fremhævet, at alt træværket både i selve pulpiturene og deres støttepiller var fortræffeligt og altså ikke behøvede udskiftning⁴⁸, men efter forslagsstillernes opfattelse trængte de til »et mere kirkeligt udseende«. Man turde derfor ikke direkte kræve pulpiturene fjernet, men ønskede i alle tilfælde det østlige forkortet ved nedlæggelse af de unyttige lukkede stole for derigennem at oprette symmetrien på begge kirkens langsider. Resultatet blev dog, at pulpiturene ved den følgende istandsættelse 1857 forsvandt helt⁴⁹, dog med undtagelse af orgelgalleriet, næppe til fordel for kirkerummets skønhed.

Orgel 1922, udført med 35 klingende stemmer og tre manualer af orgelbygger W. Sauer, Frankfurt an der Oder⁵⁰; skænket af 1. Regiments soldaterforening og indviet 24. dec. 1922. En sølvplade med indskrift på orgelet minder om denne gave. Værket fylder hele rummet mod nord over indgangen og afskilres

Fig. 31. Kastelskirken. Font o. 1820 (s. 440). L. L. 1962

fra pulpituret ved et gitter, der når op til hvælvingen og kun lader den gamle façade synlig.

Orgelfagaden fra 1756 (fig. 13) optager kun en mindre del af nysnævnte tremevæg. Den består af tre tårne med syv piber i de yderste og fem i det midterste samt otte i hvert af de to forbindende mellemstykker. Forgylt og stafferet billedskærerarbejde med fligede blade og gennembrudt roccailleværk er spundet om alle de ydre rammer, fremhæver dominanterne og knytter de enkelte dele sammen: kronet skjold med rigsvåben, omgivet af faner på midttårnet (kronen mangler nu æble og kors), kronede skjolde med Frederik V.s spejlmonogram omgivet af roccailleværk på sidetårnene, ornamentblade på mellempartiernes dalende kurver, og i de to store sidevinger et festligt opbud af musik: pauker, trommer og blæsende instrumenter. De enkelte afdelinger er indrammet af (nu hvidmalede) trælistes, og foroven om de tre tårne løber konvekse friser, mangelkantede og forkrøbbede. I de få bevarede arkivalier⁵¹ om dette orgel er billedskærerens navn ikke omtalt.

Et ornament (1704?) på orgelpulpiturets midte, stafferet og forgylt med rige udskæringer bærer i et ovalfelt det danske rigsvåben, omgivet af en ordenskæde og randet af et energisk opbud af radiært stillede krigsarmaturer, faner og trommer. Det er ældre end orgelfagaden og har næppe oprindelig haft sin plads på dette sted. Sandsynligvis er der tale om et billedskærerarbejde fra kirkens ældste orgel⁵².

†*Orgeler*. 1) 1705, et »kvadrat Positiv«, ornamenteret med forgyltde udskæringer (jfr. ovenfor) og afskilret med bræddewæg, hvori der var to døre. Da den gamle kirke intet orgel havde haft, tog Kastelletts kommandant Damas Cormaillon⁵³ initiativet til at skaffe den nye kirke et instrument, »for at menigheden des bedre kunne holde samme tone«. Det leveredes i marts 1705 af Johan Beverlin⁵⁴, der fik 60 rdl. for selve orgelet og 2 rdl. for »at bære det ind i Kastellet«. Billedskærerarbejdet i lindetræ (formentlig identisk med det endnu eksisterende ornament på orgelpulpituret) skyldtes snedkeren Jochum Jacobsen⁵⁵, der også leverede orgelets indelukke af fyrretræ. Kirkens første organist, Mathias Meyer, lod orgelfaçaden staffere, og det nye instrument var da færdig til brug i sommeren 1705.

Efter en ukontrollabel meddelelse skulle dette orgel være udskiftet efter 20 års forløb og 1725 afstået til Tårnby kirke på Amager (D. K. Kbhvs. amt I, 295). Sandsynligt er det ikke, eftersom sagen intet spor har efterladt sig i Kastelletts regnskaber. Derimod kan det ses, at der i 1740'rne gentagne gange blev talt om en større reparation eller endda en fuldstændig fornyelse. 1743 oprettedes en fond til anskaffelse af et nyt orgel⁵⁶, men først i næste tiår blev tanken virkeliggjort.

2) 1756 anskaffedes da et nyt orgel med den ovenfor beskrevne façade. Ud

over selve anskaffelsen og omkostningerne dermed (400 rdl.) vides der kun lidt om dette rokokko-orgel⁵⁷. På en sølvplade stod følgende hexameter: »Lingva sonet, dum ligna sonant et corda piorum«

(»sangen skal lyde, når orgelpiberne og de frommes hjerter klinger«). Dette orgel kom til at gøre tjeneste i mere end 100 år, ganske vist i en kummerlig forfatning mod slutningen. I en indberetning⁵⁸ fra 1855 fortæller organisten, at orgelbyggeren J. Gregersen havde synet instrumentet 1846, men at der i den følgende tid intet andet skete end et stedse tiltagende forfald, så at det nu var næsten umuligt at spille derpå uden at frembringe »uartikulerede Lyd . . . eller slet ingen Toner, hvorved Gudstjenesten unægtelig meget forstyrres«. 1858 besluttede man at kassere det.

3) 1859, samlet og opsat i løbet af sommeren af orgelbyggerne Marcussen og Søn⁵⁹ og afleveret efter syn af J. P. E. Hartmann og N. W. Gade, den 12. oktober 1859. Tjenesten som bælgetræder forrettedes af en gammel underofficer, der fratrådte 1914, da man gik over til elektrisk motordrift⁶⁰. 1922 erstattedes orgelet af det nuværende, som er omtalt ovenfor s. 445 f.

Pengeblokke o. 1857, et par cylinderformede, af træ, formentlig stammende fra kirkens omdannelse det nævnte år.

†*Pengeblok* 1704, omtalt som en »Kirchen Kasten«, hvori tavlepengene lægges, og forsynet med jernbeslag samt to låse⁶¹. Efter de ældste inventarlistes var den ved en lænke fastgjort til en pille ved Kantorstolen (se s. 443 og 451), medens inventarierne fra 1748 ff. ikke nævner placeringen.

†*Pengebøsser*. 1) O. 1704, første gang nævnt 1708 og i de følgende inventarier karakteriseret som en bøsse af blik med hængelås⁶². 2) 1810, omtalt som en trækasse, konstrueret til nedlæggelse af seddelpenge (hvortil de ældre bøsser og blokke, der var beregnet på metalmonter, kun dårligt egnede sig)⁶³. 3) To kassable bøsser nævnt⁶⁴ 1855.

†*Pengetavler* 1705. Fra kirkens første tid nævnes tre pengetavler af træ, de to med metalklokke, den tredje uden. De blev alle sammen med en fjerde, senere tilkommet, kasseret⁶⁵ 1856.

Fig. 32. L. L. 1962
Kastelskirken. Prædikestol. 1857 (s. 442).

†*Klingpunge* 1690—1700. De to »klingbeutler« fra den ældre kirke (ovenfor s. 416) anvendtes også i den nye efter 1704 og ses at være afskaffet 1792⁶⁶.

Salmenummertavler, nyere og tidligst fra 1857. Syv ensdannede, rektangulære tavler med let profilerede trærammer er ophængt på kirkens langsider.

†*Salmenummertavler*, omtalt 1815 som fire små tavler »at tegne Psalme N^o paa«⁶⁷. De kasseredes 1856 med en henvisning til, at det anvendte system med påheftede sedler var lidet effektivt, da tallene næppe kunne læses af menigheden⁶⁸.

†*Malerier*. Foruden de ovenfor s. 416 nævnte malerier, som kirken 1704 overtog fra sin forgænger, og som snart gik til grunde, har kirken senere ejet malerier af bibelsk indhold. De er første gang nævnt⁶⁹ 1815, forestillede Kristi lidelse og død og blev fjernet 1833.

Lysekroner 1958. Otte fabriksfremstillede messingkroner, ophængt i to rækker i stedet for de tidligere, der hang i kirkens hovedakse.

†*Lysekroner*. 1—2) fra 1696 (ovenfor s. 416), overførtes til den nye kirke 1704. 3) 1704, med 16 arme, anskaffet til kirkens indvielse⁷⁰ november 1704. Alle tre kroner var af messing; de to store hang over kirkens midtgang, den mindre, med seks arme over døbefonten (nedenfor s. 450). Ved begyndelsen af 1800'rne var de alle forfaldne. Den mindste ved fonten blev kasseret⁷¹ 1833, efter at den nogen tid havde været fjernet fra sit sted, og bestod vistnok kun af nogle løse, ubrugelige arme. De andres skæbne er ikke helt klar. De synes at være istandsat o. 1857, men herefter er oplysningerne usikre. De to lysekroner, der 1958 blev udskiftet, havde antik form, men det er meget lidt sandsynligt, at der var tale om de gamle kroner fra 1696.

Lysearm 1958, ved kornichen.

†*Lysearme* 1704, til to lys, anbragt ved prædikestolen, kasseret 1856. En meddelelse fra 1855 går ud på, at en af piberne var faldet ned under prædiken⁷².

Kirkeskib 1930, fregat, »Jylland«, skænket af Kastelskirkens præst A. V. Storm og udført af Gorm Clausen, Marstal⁷³.

†*Ligbårer*. 1) Nævnt 1708. 2) 1815-inventariet omtaler to brøstfældige ligbårer. Een af dem kasseredes⁷⁴ 1833.

†*Ligklæder*, til at lægge på kisten og båren, nævnes flere gange, tidligst i perioden 1700—1709, da kirken havde en indtægt på 4 mark for udlejning af ligklædet⁷⁵. Et nyt sort ligklæde med sort-hvide frynser⁷⁶ blev anskaffet 1716. To gamle ligklæder⁷⁷ blev kasseret 1833.

†*Ordenspuder*. Ligesom ved ligklæderne havde kirken indtægter ved udlejning af ordenspuder, hvoraf der første gang⁷⁸ nævnes en enkelt i 1739. Sidenhen, i inventariet 1748, omtales der tre på een gang, en sort, en gul og en rød, alle med sølvfrynser. De brugtes ved begravelser af standspersoner sammen med en *kommandostav*, som var betrukket med sort fløjel og forsynet med sølv-

trisser ved enderne; lejlighedsvis blev de også udlånt til begravelser andetsteds, f.eks. i 1814 da statsmanden Chr. Colbiørnsen bisattes på Assistens Kirkegård. Alle disse rekvisitter blev 1838 afleveret til det militære Lazarets Inventariedepot⁷⁹.

Jordpåkastelsesspade, med sort, drejet ibenholdtsskaft, anskaffet 1857⁸⁰.

Tårnure 1885. Et elektrisk drevet urværk⁸¹, mærket Bertram Larsen København, er opstillet i tagrytteren med urskive mod Alarmpladsen som erstatning for et tidligere urværk fra 1879.

†*Tårnure*. 1) 1704, udført af H. Breitendich⁸² for 120 rdl. Uret havde to skiver, den ene i tårnet vendt mod Alarmpladsen, den anden inde i kirken, midt i det hvælvede loft omgivet af en profileret ramme⁸³. Sejrværket havde slagværk.

2) 1737, bygget af urmageren Peter Mathiesen, som for dette arbejde modtog 240 rdl. og tillige fik det gamle ur i bytte⁸⁴. Det nye urværk havde både kvarter- og fuldslag, og i dette øjemed leverede Peter Mathiesen nogle »smaa Klocher neden i Kirken«. Urskiven på tårnet stod 1750 blåmalet i midtfeltet og sortmalet mellem tallene⁸⁵, medens disse sidste og viserne sandsynligvis fra første færd var forgyldt. Hvordan urskiven i kirkens hvælving har set ud, er der ingen meddelelser om.

3) 1879, et elektrisk drevet urværk, atter udskiftet 1885.

Klokke 1962, støbt af Petit og Fritzen, Aarle-Rixtel, Holland. Indskrift med reliefversaler: »Kirken skal hver mands hjemhus være 1962«. Indviet 2. dec. samme år.

†*Klokker*. 1) Den ovenfor (s. 417) omtalte klokke fra den ældre Kastelskirke blev 1705 overført til den nye bygning som dennes mindre klokke⁸⁶. Den blev kasseret 1826, udskiftet 1827. 2) 1704, støbt af F. Holtzmann⁸⁷ til kirken, hvor den gjorde tjeneste som den store klokke. Den vejede 16 lpd. 7 pd. og kostede i alt med ophængning 100 rdl. 1 mark 7 sk. På grund af en revne havde den i nogen tid været ude af drift⁸⁸, da den 1827 sammen med nysnævnte udskiftedes til fordel for den nedennævnte nr. 4. 3) 1737, et par småklokker anskaffet til tårnurets slagværk og ophængt i kirken (ovenfor). 4) 1827. Indskrift: »Støbt af J. C. og H. Gamst Kjøbenhavn Anno 1826«. Ophængt som erstatning for de to før omtalte⁸⁹, nu sendt til omstøbning.

BILAG

Beskrivelse af Kastelskirken 1709, i (RA) Fæstningregnskaber 1709-10.

CITADELLETS KIRCHE

Kirchen er en *quadrat* aflang nye grundmurit biugning, med it lidet Taarn mit paa tagit, Som er bedecht over alt med Kaaber, og staar i den vestre Side i *Castellit*, tet op til volden ved Kongens *Batterie*, mit imellem begge *Magazin* Huuserne, og lige for munsterpladsen. Samme er bygt A° 1704 af den *Italiensche Entrepreneur Pelli*, effter den derom med ham sluttede *contract*, og *funderit* paa den gamle grundvold, som ved *Citadellets foundation* og opbyggelse A° 1663 er lagt af store grundsteene til it Slot, paa den imellem *Magazin* Huusene værende *quadrate* pladtz. Biugningen i sig seif er af grundmur 1½ alien tych, derpaa ere 2de firkantede Kirchedørre, 14 høye Vinduer. Kirchetagit er af blaaglasserede Tagsteen, uden paa bem^{te} Kirchetaarn er en Viisere til Uhrverchit, Item it zirligt Spir med en flöy paa.

Den ene Kirchedør ligefor Pladsen bestaar af 2de dobbelte Halfdørre beslagen inden til med 4 hengsler og en lucht laas, paa den ene Halfdør oven til er en laas med en smal Jernstang, og nedentil en Jernschaade at slutte samme til med, uden til it Handgreb, Dørrammen er af huggen steen med forgylt aastal paa 1704. Oven over paa Tagit er it *Frontispicium* af huggen steen derudi Kongens *Ziffer* F4 med en Krone over forgylt tilsammen. Inden for denne dør er en afdeeling af breder, kaldet vindfang med 2de dørre for med behørig beslag af hengsler handfang og Klinche, gulvit lagt med mursteen paa Kanten. Paa samme østre Side af Kirchen ere 6 høye Vinduer, 3 paa hver Side af bem^{te} Kirchedør, Hver Vindue er 7 glas Vinduer høy og 3 breed, og bestaar saaledes af 21 Enchelte Vinduer udi it, Som ere fastgiorde udi 2de Jernstenger i lengden, og 6 Jernstenger i bredden, med behørige runde Jernplader i føyningen, og Smaa Jernplyge at holde Vinduerne fast med, Item Kroge til 21 langjern over dem alle. Paa alle disse Vinduer ere 3 Lufftvinduer af 4 ruders størrelse. Den anden Kirchedør er paa den nordre Ende af Kirchen og bestaar ligeledis af 2de dobbelte Halfdørre, beslagen inden til med 4 hengsler og en lucht laas, paa den ene halfdør er en laas oven til med en Smal Jernstang, og nedentil en Jernschaade at slutte Samme til med, uden til paa døren it Handgreb. Inden for døren er en afdeeling af breder til it Vindfang, med en dør for med behørig hengsler handfang og Klinche, gulvit lagt med mursteen paa Kanten. Der udi paa Høyre Side er opgang til Pulpituerne af 2de trapper, og paa venstre Side en lucht Stoel med dør for Paa samme nordre Ende ere 2de høye Vinduer af lige beschaffenhed som før er melt, Kirchegulvit er lagt med mursteen paa Kanten, og Kirche-loffit er af breder, som er slet dønnichit over alt, mit under loffit er en viiser til Uhrverchit, og over alterit i den Søndre Ende er Kongens *Ziffer* F4 malit, derom en Zirlig ramme med en Krone over af gibbs. Mit over Kirchen ved loffit strecher sig 2de firkantet Jernstenger fra den ene Side af muren og tvert over til den anden Side. I hver af disse Jernstenger heffer en lang *perpendicut* Jern stang fra velfningen og elleve Jernled, hvor udi henger 2de Messing-lysekroner. Paa den vestre Side i Kirchen ere 21 Mandfolche stoele med behørig benche og lehnverch, for de øverste ere 9 Stoeledørre med behørig beslag af hengsler og luchte laase. Ved Enden er en pladtz til daaben, indlucht med 2de halfdørre med en laas for og gitterverch oven om, der i gulvit lagt med breder, og *Funten* af en Træfod, der over henger en lysekroner i 2de Jernled. Paa den østre Side er 19 qvindfolch stoele med behørig benche og lehnverch, med 15 stoeledørre for, alle med behørig hengsler og luchte laase, der under gulvit lagt med breder, øverst lige for prædichestolen er en firkantet lucht stoel med en himmel over, dertil er Indgangen i Vindfangit, hvor for en dør. Item en dør for stolen begge med behørig hengsler handfang og laas. For opgangen til alterit er it Træverch af pilarer 5 *quarter* høy, som

holdis af 2de Jernstenger med 2de dørre for beslagen med 4 hengsler og en Klinche. Inden for er gulvit lagt med *quadrat* steen eller fliser. Dernest er alterfoden lagt af breder og Siderne bekled med Rysleder for *Communicanterne* med it Jernverch omkring af runde Jernstenger med Knapper paa. Alterit er af murverch, bekled oven til med breder og 2de rum inden udi, hvorfor 2de Smaa firkantet dorre, begge med hengsler, og den Ene med laas for. Altertaflen bestaar af 3de Skilderier, det første om *Christi* Nadvere, 2^{det} om *Christi* fødsel, 3^{die} om *Christi* Kaarsfestelse, indfattede udi forgylte rammer med forgylt bildverch om Siderne fastgiort ved 4 Jernanchere i Muren. Paa alterit staar 2de store Messing lysestager, og bag alterit er 2de grønne rarschis *gardiner* hengende paa 2de Jernstenger. Paa høyre Side i *Choret* er en afdelning af breder 1½ allen høy med 2de halfdørre for med behørig hengsler og 2de Jern schaader, over døren er 2de korte rarschis *gardiner*, Som henger paa Jernstenger, gulvit lagt med breder, der udi 2de benche bekled paa muren med breder, og 2de lange træschamler / bekled med rysleder for *Confitenterne*, Samme er Præsternis stoel, deraf er opgang til Prædichestolen, Som er paa Samme Side giort af breder, der over en Himmel ligeledis giort af breder Som holdis af en Jernstang. Derhos er en Messing lysearm med 2de piber udi fastgiorde i muren. Item it Timeglas bestaaende af 4 Smaa glas at Sno om paa en Jernstang. Prædichestolen er paa lehnverchit bekled med plydtz og Silchefrønser derom. Paa venstre Side i *Chorit* er en ligeledis afdeeling af breder med 2de halfdørre og beslag, Item endnu en dør der paa med behørig beslag, der udi gulvit lagt med breder med 3de benche udi, bekled paa muren med breder, Som er *Cantors* og Skolebørnenis Stoel. Herhos staar Kirchens lade fastgiort i en pillar med en Jernkiede. Paa denne Søndre ende af Kirchen er iligemaade 2de Vinduer af lige beschaffenhed som før er melt. Paa den vestre Side til Volden er ligeledis 4 Vinduer af lige beschaffenhed som melt.

Oven over bem^{te} Kirchestoler er en lige linie omkring Kirchen, *chorit* undtagen, af *Pulpitner* som er *funderit* paa 12 pillarer. Paa venstre Side er der 5 indluchte *Pulpituer* med dørre for og behørig benche og gallerie verch. Uden for er 2de rader benche for de gemeene, den Ene høyere end den anden. Paa den høyre Side er it lucht *Pulpitur* med behørig dør benche og *gallerie*, uden for er iligemaade 2de benche for de gemeene, den ene høyere end den anden. Ved den nordre Ende er Orgelverchit bestaaende af it *quadrat Positiu* 5 kvarter høyt og bredt, med nogle ornamenter uden til af forgylt bildverch, derfor er en afdeeling af breder, hvor paa 2de dørre med behørig hengsler og laase. Bagen til ved muren er en opgang over Kirchens Velfning til taarnit, bestaaende af 2de trapper med 2de dørre for. Velfningen er af Træ verch bekled over alt med breder og dønnechit, der over staar it Uhrverch og udi Taarnet ere 2de Klocher.

KILDER OG HENVISNINGER

Forkortelser

RA □ Rigsarkivet.

HA □ Hærens arkiv.

HMK □ Historiske Meddelelser om København (1909 ff.).

Hofm. Fund. □ Hofmans Foundationer. Samlinger af Publique og Private Stiftelser,

Fundationer og Gavebreve, udgivet af Hans de Hofman I—X (1755 ff.).

Kbh. Dipl. □ Kjøbenhavns Diplomatarium, udgivet af O. Nielsen (1872 ff.).

Afregninger □ RA. Afregninger V. 40 a—c, Henrik Ryse 1661—69. Rentekammeret.

Fæstningsrgsk. □ RA. Fæstningsregnskaber IV. B. Nr. 1—66: Citadellet Frederikshavns regnskaber 1667—1763.

Komm.sk. Indk. Sager □ HA. Kommandantskabet i København. Kommandantskabet i Citadellet Frederikshavn. Indkomne Sager 1817—56, 1859—1908.

Res. og Koll.br. □ HA. Kommandantskabet. Citadellet Frederikshavn. Kgl. Resolutioner og Kollegialbreve 1680—1815.

Ing.k. □ HA. Ingeniørkorpsets arkiv.

Kilder og henvisninger. Kastelskirken ejer intet selvstændigt arkiv. Oplysningerne til kirkens historie må søges spredt omkring i Kastellets samlede arkivmasse. Den vigtigste kilde til Kastelskirkens ældste historie findes i Rigsarkivets store serie fæstningsregnskaber, som er righoldige og hidtil næsten ubenyttede; heri findes bl.a. de store inventariefortegnelser fra 1709, 1718, 1748, 1757 og 1763 med så indgående bygningsbeskrivelser, at næppe nogen anden kirke i København kan opvise magen dertil. En anden gruppe brev- og regnskabssager ligger i Hærens arkiv. Her findes Victor Krohns håndskrevne notitser til Kastellets historie, der ofte rådspørges med udbytte, skønt forfatteren for de ældste perioders vedkommende kun undtagelsesvis kan henvise til arkivalske kilder. I Hærens arkiv findes også den store serie »Kongelige Resolutioner og Kollegialbreve«, 1680—1815, hvori der kan søges adskillige oplysninger om kirken. Da Kastelskirkens bygning blev behandlet på lige linie med andre huse i Kastellet, blev den vedligeholdt under Ingeniørkorpset, hvis brevsager og regnskaber ligeledes ligger i Hærens arkiv. Her opbevares også Kommandantskabets arkiv, dog meget ufuldstændigt; en notits i en korrespondanceprotokol 1821 nævner, at Kommandantskabets brevsager delvis gik til grunde 1807. Endelig må det omtales, at Kastelskirkens embedsbog, påbegyndt 1828, endnu findes ved embedet.

Litteratur. Den trykte, almindelige litteratur vedrørende København og de københavnske kirker, omtalt ovenfor i bd. I, s. 220 under Vor Frue kirke, er også anvendt her. Af den særlige, ret sparsomme litteratur om Kastelskirken skal henvises til: Frederik Thaarup: Garnisons Kirken og Kirken i Citadellet Frederikshavn, 1833, s. 26—34

C. Rothe: Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Historie, 1854, s. 46 f.; A. V. Storm: Citadels-Kirken 1704 — 26. November — 1904, Kbh. 1904 (ingen af de tre nævnte værker giver dog noget væsentligt nyt); og endelig hovedværket, Victor Krohn: Kastelskirken og dens Menighed, 1937 (i det følgende stærkt benyttet og citeret som: V. Krohn, 1937). Desuden findes der ret talrige tidskriftartikler om emnet, flest i Historiske Meddelelser om København, og hyppigt forfattet af V. Krohn. Der bliver i hvert enkelt tilfælde henvist dertil.

S. 403—405. *Historisk indledning.* ¹ Victor Krohn, Kastelskirken og dens Menighed (1937), s. 10, 11, 152. ² Kbh. Dipl. III, 623. ³ Om grundstenen: Bircherods Dagbøger (ed. Molbech 1846), s. 425. Om indvielsen: Kbh. Dipl. VII, 732. RA. Fæstningsregnskaber nr. 14 (1706—08), bilag 138 i rgsk. for 1708, dateret 24. dec. 1704.

RA. Landetatens Generalkommissariat, kgl. Ordres og Resolutioner 1705, bilag 6. ⁴ Wi-berg, Almindelig dansk Præstehistorie, 1870, II, 206. Krohn, 1937, s. 24. ⁵ Sagen er refereret i Kastelskirkens embedsbog, under året 1824. ⁶ Krohn, 1937, s. 33, 132.

⁷ HA. Komm.sk. i Citadellet. Indk. Sager 1854—56, under 1. marts 1855. Jfr. Krohn, 1937, s. 122 f. ⁸ Krohn, 1937, s. 37. ⁹ HA. Komm.sk. Korrespondancebog 1808—15 under 15. sept. 1808. Jfr. Krohn, 1937, s. 61. ¹⁰ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1817—24, under 30. sept. 1819. Krohn, 1937, s. 69. ¹¹ Hist. Tdskr. 5. R. III, 521. ¹² HA. Komm.sk. Regnskabsbog 1817 ff. ¹³ Hofm. Fund. IX, 441 nævner i forbindelse med en testamenterisk gave 1740, at testator — Henrik Jæger — ønskede en åben begravelse under Kastelskirkens gulv. Der kendes ikke andre anmodninger om bisættelse inden for kirkens mure, og så vidt vides, er ønsket heller ikke denne gang blevet opfyldt. ¹⁴ Krohn, 1937, s. 57 ff. HA. Res. og Koll.br., under 9. nov., 23. nov. og 15. dec. 1807. ¹⁵ Sagen er udførligt gengivet hos Krohn, 1937, s. 98 ff. ¹⁶ Krohn, 1937, s. 131 f. ¹⁷ Krohn, 1937, s. 137 f., 158. ¹⁸ Hofm. Fund. IX, 439—444. ¹⁹ Krohn, 1937, s. 64 f.

S. 406—409. *De store byudvidelser*. ¹ G. F. Lassen, Documenter og Actstykker til Kiøbenhavns Refæstnings Historie, 1855, s. 113—119, 121 f., 128—131. V. Lorenzen, Problemer i Københavns Historie 1600—1660, i HMK. 2. R. IV, 145—240, særlig s. 166.

² V. Lorenzen, Haandtegnede Kort over København 1600—1660, 1930, pl. II og IV.

³ V. Lorenzen, Christian IV's Ryanlæg, 1937, s. 103. Vilhelm Wanscher, Christian IV's Rygninger, 1937, s. 160—167. ⁴ HMK. 2. R. IV, 210. ⁵ V. Lorenzen, Haandtegnede Kort, I, 1930, pl. IX, XVIII, XIX og XXIII. Samme forfatter: Axel Urup, side 93. ⁶ O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie, 1889, s. 39. RA. Landetaten, Kgl. ordrer til Generalkommissariatet 1684, nr. 245, 18. sept. 1684. ⁷ Fr. Weilbach, Garnisons Kirke, 1929, s. 7 ff.

S. 410—414. *Den ældste Kastelskirke*. ¹ V. Krohn, Kastelets Volde og Udenværker, 1917, s. 19 ff., 32. RA. Afregninger, Henrik Ryse. V. Krohns håndskrevne notitser til Kastelets historie i HA. ² HMK. 3. R. V, 159—272, særlig s. 187—189. ³ Afregninger b, litra B, 20. apr. 1664. ⁴ HMK. 2. R. IV, 177, 182 f. Lassen, Documenter etc., s. 53 note 2. ⁵ Tegningerne til Kastelets slot er offentliggjort bl. a. i Harald Langberg, Dansk bygningskultur I, 216. ⁶ I Nationalmuseets arkiv findes fra 1600'rne en grundplan til en centralkirke, som er signeret 538 h, og som Fr. Weilbach har ment at kunne henhøre til Ryses Kastelets projekt: HMK. 2. R. IV, 250. ⁷ Fæstningsrgsk. nr. 1, inventarium af 9. jan. 1672. ⁸ Afregninger b, litra L. ⁹ Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie II, 1888, s. 375. ¹⁰ O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie V, 13. ¹¹ Afregninger c, bilag nr. 6, 23. dec. 1664. Fæstningsrgsk. nr. 1, materialudgift pro anno 1668. ¹² Fæstningsrgsk. nr. 1, materialrgsk. fol. 52 a, nr. 158. ¹³ RA. Landetatens Generalkommissariat, kgl. ordrer og resolutioner 1705, bilag 28. Genpart heraf i HA. Kommandanten i Kb., Varia I, nr. 9. ¹⁴ Fæstningsrgsk. nr. 7, rgsk.bilag 1694, nr. 10, 17. aug. 1694. ¹⁵ RA. Krigskancelliet, indk. sager 1696, nr. 468. Redaktionen af »Danmarks Kirker« skylder kapt. J. W. G. Norrie tak for denne meget værdifulde henvisning. ¹⁶ Arkitekt N. Borch har udført beregningerne af den ældste Kastelskirkes dimensioner, indarbejdet den i den samlede Kasteletsplan og meddelt red. af DK. sine resultater, som ovenfor er gengivet. ¹⁷ V. Krohn, 1937, s. 12, 90. Her påstår V. K., at den smalle passage mellem Artilleristok og den foranliggende bygning (først kirken, senere præsteboligen) endnu eksisterede 1705. En nøje gennemgang af præsteboligen som den står nu, sammenholdt med inventariet 1709, viser tydeligt, at en Kantors gang ikke fandtes efter 1705. ¹⁸ Fæstningsrgsk. nr. 9, bilag 5, 14. sept. 1697. ¹⁹ Fæstningsrgsk. nr. 9, rgsk.bilag for 1699 nr. 44, 18. sept. 1699, vedr. arb. udført 3. juli. Smst. bilag 47, 6. nov. (smedearb. udført 4. marts)

samt bilag 101, udateret tømmerleverance. Smst. bilag 38, 13. sept., vedr. arb. udført af maleren Ole Torstensen.

S. 414—417. *Den ældste Kastelskirke. Inventar.* ¹ Fæstningsrgsk. nr. 4, litra A: Antegnelser til Benedikt Burnæus' rgsk. 1682—84, nr. 50. ² Inventarium 1684, i Fæstningsrgsk. nr. 4, som note 1. ³ Inventarium 1685, i Fæstningsrgsk. nr. 4, Materialrgsk. 1685, fol. 9 a. — Alterdugen omtales endnu i 1709-inv., Fæstningsrgsk. nr. 13, rgsk. for 1709, fol. 77 b. ⁴ Som note 1. ⁵ Wilcken Ribolts rgsk., dateret 21. aug. 1704, henlagt i Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag 1708, bilag 138 nr. 5. ⁶ Omsmeltningen af altersølvet er nævnet, Fæstningsrgsk. nr. 55, inv. 1748, s. 85. ⁷ Fæstningsrgsk. nr. 7, et bind rgsk. 1694, fol. 45 a. ⁸ Fæstningsrgsk. nr. 5, et bind materialrgsk. 1687, fol. 52 a. ⁹ Som note 1. ¹⁰ Chr. v. Steenwinkel, d. 1694 (Hirsch' registrant i Kgl. Bibl.), skænkede en lysekroner til Kastelskirken: Antegnelser dateret 19. sept. 1696, henlagt i Fæstningsrgsk. nr. 7, bilag 4. ¹¹ Som note 1. ¹² Inv. 1684, som note 1 og 3. ¹³ Inv. 1708, i Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag 136. HA. Ing.k., Kopirgsk. etc. 1740—1814, 17. nov. 1792. ¹⁴ Inv. 1704, i Fæstningsrgsk. nr. 12. ¹⁵ Et timeglas ved prædikestolen omtales 1684 og påny i 1704-inv. (se note 14) og er herefter udskiftet. ¹⁶ Et skrin af fyrretræ til alterklæderne nævnes endnu i 1757-inv., Fæstningsrgsk. nr. 60, s. 87; men det ses ikke, om det er det gamle fra 1684. ¹⁷ Fæstningsrgsk. nr. 4, inv. 1684, som note 1; også omtalt i 1685-inv. samt i Fæstningsrgsk. nr. 8, antegnelser 12. post. ¹⁸ Inv. 1708, i Fæstningsrgsk. nr. 14, bilag 136. Inv. 1710, i Fæstningsrgsk. nr. 16 b, bilag 329. Inv. 1715, i Fæstningsrgsk. nr. 21 a. ¹⁹ Kbh. Dipl. VI, 374. RA. Afregninger c, bilag 6, 23. dec. 1664. Fæstningsrgsk. nr. 1, udgiftsprotokol 1668.

S. 418—434. *Kastelskirken 1704.* ¹ RA. Krigskancelliet, Indk. Sager 1698, bilag 493, signeret H. E. von der Pfordten okt. 1697. Planen ligger ved sagen. ² Efter Hirsch' registrant (Kgl. Bibl.) var Hans Erasmus von der Pfordten født i Sachsen 1646; i Danmark var han fra 1662; vicekommandant i Kastellet 1682; kommandant i Frederiksstad 1683; kommandant på Kronborg 1694; chef for fortifikationsvæsenet 12. sept. 1696; afsked 1710; død på Kronborg 4. maj 1710. ³ Fr. Weibach, Garnisonskirken, 1929, s. 10 og 11. ⁴ En serie kort fra 1700 og tegninger fra 1701 vedr. Kronborg og alle ledsagede af v. d. Pfordtens overslag findes i (RA) Krigskancelliet, Memorialer 1700. De synes alle udført af en rutineret hånd, medens tegningerne af de to københavnske kirker forekommer ret dilettantiske. ⁵ Om Domenico Pelli kan oplyses: kontrakt af 13. marts vedr. arb. i Oldesloe findes i (RA) Landetaten, Kgl. Ordre til Generalkommissariatet 1688 (nederst i pk. et læg: Uregistrerede kgl. Ordre; heri kontrakten). — D. P. kalder sig »Kongelig architecte« i Fæstningsrgsk. nr. 11, bilag for 1703 nr. 31, dateret 19. april 1703 (gælder uspecifiserede reparationsarb. i Kastellet). Entreprenør ved Kastelskirken i Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag nr. 138, dateret 10. juni 1704; samt i (RA) Landetatens Generalkommissariat, Kgl. Ordre og Res. 1705, bilag 6, dateret 3. jan. 1705. — D. P. bygger to arkelihuse i Kastellet, Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.-bilag for 1707 nr. 25, dateret 15. juli 1707. Jfr. Fæstningsrgsk. nr. 17, kopibog s. 180. ⁶ V. Krohn, 1937, s. 127. (HA) Komm.sk. Indk. Sager 1854—56, 15. marts 1855. ⁷ Fæstningsrgsk. nr. 56, bilag 43. ⁸ Inventarium 1709, i Fæstningsrgsk. nr. 13, fol. 76 a. Fæstningsrgsk. nr. 47, rgsk. for 1739, bilag 27. Kirkens murstensgulv omtales endnu 1828 i Kastelskirkens embedsbog. ⁹ Inventarium 1709, fol. 76 b. Fliserne i koret er endnu omtalt 1833 i (HA) Komm.sk. Indk. Sager 1832—38, bilag 106, under 13. nov. 1833. ¹⁰ Fæstningsrgsk. nr. 30, rgsk.bilag 38. ¹¹ Arkitekten. Ugehæfte 1929, s. 217 ff. (Chr. Elling). HMK. 2. R. IV, 249 ff. (Fr. Weibach). ¹² Kommandanten von Stockens instruks om »talerørens« anvendelse er trykt hos Rosenstand Goiske, Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende, Kbh. 1803, I, 480, den 2. maj 1727. ¹³ HA. Ing.k., Kopirgsk., Korrespondance, Rapporter etc.

1740—64, under 1739 og 1740. ¹⁴ Fæstningsrgsk. nr. 56, rgsk.bilag 43. ¹⁵ Fæstningsrgsk. nr. 57, rgsk.bilag 37. ¹⁶ HA. Komm.sk. i Citadellet. Korrespondancebog 1818—22, s. 84. ¹⁷ HA. Ing.k. Kopirgsk., Korrespondance m.m. 1823—29. ¹⁸ HA. Komm.sk. i Citadellet. Kopibog 1832—39, under 13. og 22. feb. 1834, 28. feb. 1835. Smst. Befalingsbog 1831—38, under 25. jan. 1835. Smst. Ing.k. Breve fra Citadellet Frederikshavn 1828—36, under 11. feb. 1833, bilag 4. Ing.k. nr. 15. Bygnings Project for de danske Fæstninger 1832—35. V. Krohn, 1937, s. 87. ¹⁹ V. Krohn, 1937, s. 94—112. ²⁰ V. Krohn, 1937, s. 99, 125—128. H. Ipsens forslag 15. mar. 1855 findes i HA. Komm.sk. Indk. Sager 1854—56, bilag 170. ²¹ HA. Ing.k., 1848—57, Citadellet Frederikshavn, under 22. jan. 1857. ²² HA. Kommandanten i Citadellet. Indk. Sager 1859—62, under juli-november 1860, bilag 53—55, 60. V. Krohn, 1937, s. 131. ²³ Udkast til skriftestolen 1879 ligger hos Forsvarets Bygningstjeneste (tegnestuen i Kastellet). V. Krohn, 1937, s. 137. ²⁴ Komm.sk., Indk. Sager 1870—1908, under 20. feb. 1895. V. Krohn, 1937, s. 145 f. ²⁵ V. Krohn, 1937, s. 148. ²⁶ Meddelelse fra Forsvarets Bygningstjeneste. V. Krohn, 1937, s. 157.

S. 434—449. *Inventar efter 1704*. ¹ Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag 138 nr. 3, dateret 10. juni 1704, kontrakt med maleren Jørgen Dichhoff. ² Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag 136 nr. 1, kirkens inventarium 1708. ³ Fæstningsrgsk. nr. 60, Citadellet Fr.havn, inventarium 1757, s. 85. ⁴ HA. Komm.sk. Korrespondanceprotokol 1812—14; kirkens inventarium 1815 findes indført bagest i denne bog. ⁵ HA. Komm.sk. Regnskabsbog 1822—27, kirkens inv. 1823 og 1827. ⁶ HA. Komm.sk. Korrespondanceprotokol for udgåede sager 1832—39, under 28. feb. 1835. — Jfr. smst. Regnskabsbog 1834—42, kirkens inventarium 1835. ⁷ Om Chr. Nerger, se Roar Hauglid, Akantus I, s. 115 ff, der ligesom D.K. Kbh. II, s. 143 har tilskrevet Nerger billedhuggerarbejdet ved Niels Juels epitafium i Holmens kirke. R. H. nævner ikke tavlen i Kastelskirken.

⁸ D.K. Københavns amt, s. 830 og 929. ⁹ Det nye altersølv fra 1740'rne er første gang omtalt i Fæstningsrgsk. nr. 55, det store Kastelsinventarium 1748, s. 85. ¹⁰ Omsmeltningen er omtalt samme sted; se note 9. ¹¹ Alterstagerne er omtalt i den nye Kastelskirkes ældste inventarium fra 1708: »Et par nye store støbte lysestager, weyer 5½ lpd, staar paa alteret med 2de woxlius«; se Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag for

1708, bilag 136 nr. 1, kirkeinv. 1708. ¹² Fæstningsrgsk. nr. 60, inv. 1757, s. 85. ¹³ Fæstningsrgsk. nr. 55, inv. 1748, s. 86. ¹⁴ Overslag til altersranken: HA. Ingeniørkorpset. 1848—57, Citadellet Frederikshavn, dateret 22. jan. 1857. ¹⁵ Fæstningsrgsk. nr. 14, regnskabsbilag 1708 nr. 136 (kirkens inv.). ¹⁶ HA. Komm.sk. Korrespondancebog 1832—39, under 30. aug. 1839. ¹⁷ HA. Ingeniørkorpset, Kopirgsk., Rapporter og Skr. 1740—1814, under 17. nov. 1792. ¹⁸ HA. Komm.sk. Korrespondanceprotokol 1812—14, med kirkeinv. 1815 bagest i bogen. Der er således en mulighed for, at dåbsbordet fra 1704 gik til grunde sammen med andet inventar ved den engelske besættelse 1807, men sikre oplysninger derom er ikke fundet. ¹⁹ HA. Komm.sk. Regnskabsbogen 1854, med kirkens inventarium. ²⁰ Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag for 1708, bilag 138 nr. 6. ²¹ Findes i ovennævnte bilag, note 20, under vicekommandantens rgsk.

1709, hvori der er indlagt ældre regnskaber. ²² HA. Komm.sk. Regnskabsbog 1834—42, under Inventarium 1839, nr. 6 og 7. ²³ HA. Komm.sk. Korrespondanceprotokol 1812—14; heri kirkeinventarium 1815. ²⁴ Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk. 1708; heri et kirkeinventarium, bilag 136, dateret 30. dec. 1708. I ingen af den ældre Kastelskirkes inventarier til og med 1704 omtales der nogen dåbskande. ²⁵ Omtalt i de store inventarier 1709—63. ²⁶ HA. Komm.sk. Indkomne sager 1854—56, bilag 170: pastor H. P. Ipsens forslag til kirkens istandsættelse, dateret 15. marts 1855 (trykt hos V. Krohn, Kastelskirken (1937), s. 125—128. HA. Ingeniørkorpset. 1848—57, Sager vedr. Citadellet, under 22. jan. 1857. ²⁷ Nebelongs forslag til prædikestol (fig. 18), se under note 23. ²⁸ Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag for 1708, nr. 1. Gentaget i inventarium

1710, Fæstningsrgsk. nr. 16 b, bilag 329/389 . ²⁹ H. P. Ipsens ovenfor under note 26 omtalte memorial af 15. marts 1855. ³⁰ HA. Ing.k. Citadellet Frederikshavn 1848—57, under Nebelongs overslag af 22. jan. 1857. ³¹ Fæstningsrgsk. nr. 13, inventarium 1709, fol. 76 b; jfr. s. 450. ³² HA. Ing.k. 1828—36: Breve vedr. Citadellet Frederikshavn, bilag 4, dateret 11. feb. 1833. ³³ V. Krohn meddeler både i sin bog om Kastelskirken (s. 64 f.) og i sine håndskrevne noter (i Hærens Arkiv) kun trykte kilder af tvivlsom værdi vedrørende englændernes ødelæggelse af stoleværket i Kastelskirken. ³⁴ HA. Ing.k. nr. 15. Bygnings-Project for de danske Fæstninger 1832—35, under 31. jan. 1835. ³⁵ Fæstningsrgsk. nr. 14, bilag 138 nr. 6, 20. aug. 1704, vedr. snedkerens arb. ³⁶ Fæstningsrgsk. nr. 14, bilag 138 nr. 3, dateret 10. juni 1704. ³⁷ Fæstningsrgsk. nr. 13, inventarium 1709, fol. 76 b og 78 a (trykt i bilag til nærv. skrift, s. 450 f.); jfr. note 35, der også omhandler himlen over kongestolen. ³⁸ Fæstningsrgsk. nr. 14, inventarium 1708, i rgsk.bilag nr. 1. ³⁹ Fæstningsrgsk. nr. 13, inventarium 1709, fol. 77 a; jfr. nedenfor s. 451. ⁴⁰ Fæstningsrgsk. nr. 13, inv. 1709, fol. 76 b; jfr. nedenfor s. 451. ⁴¹ HA. Ing.k. nr. 15. Bygnings-Project for de danske Fæstninger 1832—35, under 31. jan. 1835. ⁴² Sakristiprojektet 1879 findes i Forsvarets bygningstjeneste, tegnestue nr. 1, Kastellet. Om projektet 1893, se V. Krohn, Kastelskirken (1937), s. 137. ⁴³ Stolen under orgelet er nævnt i alle de store inventarier. Navne på lejere: Fæstningsrgsk. nr. 37 og 39, kirke-rgsk. 1730 og 1732. ⁴⁴ Malerrgsk. for pulpituret af 10. juni 1704, i Fæstningsrgsk. nr. 14, bilag 138 nr. 3. ⁴⁵ HA. Komm.sk. Korrespondanceprotokol 1832—39, under 15. juni 1837. ⁴⁶ Se under note 44. ⁴⁷ HA. Ing.k., 1828—36, Breve fra Citadellet Frederikshavn, under 11. feb. 1833, bilag 4. ⁴⁸ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1854—56, bilag 170, 15. marts 1855. ⁴⁹ HA. Ing.k. 1848—57, Breve vedr. Citadellet, 22. jan. 1857 (indeholder arkitektens overslag; de tilhørende regnskaber er ikke fundet). ⁵⁰ V. Krohn, Kastelskirken (1937), s. 157. ⁵¹ HA. Komm.sk. Kgl. Res. og Koll.br. 1756—84, under 3. januar og 16. november 1756. ⁵² Fæstningsrgsk. nr. 14, regnskabsbilag 138 nr. 18; smst. kirkens inventarium 1708, bilag nr. 1. ⁵³ RA. Landetatens Generalkommissariat. Kgl. Ordres og Resolutioner 1705, under 3. jan. 1705 (kopi af kommandantens brev af sa. dato). Jfr. smst. bilag 6, under 20. jan. 1705: kongen skænker kirken 300 rdl., dels til afbetaling af gæld, dels til indkøb af »et Positiv«. ⁵⁴ Fæstningsrgsk. nr. 14, regnskabsbilag for 1708, bilag 138 nr. 18, dateret 16. marts 1705. ⁵⁵ Som note 54, under 18. april og 9. juli 1705. ⁵⁶ Fæstningsrgsk. nr. 50, regnskabsbog for 1743, samt i samme serie nr. 51, rgsk. for 1744. ⁵⁷ Se under note 51. V. Krohn, Kastelskirken (1937), s. 46. ⁵⁸ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1854—56, under 29. okt. 1855; heri refereres sagen fra 1846. V. Krohn, Kastelskirken (1937), s. 128. ⁵⁹ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1859—62, under 12. maj 1859. ⁶⁰ V. Krohn, Kastelskirken (1937), s. 145. ⁶¹ RA. Landetatens Generalkommissariat. Kgl. Ordres og Resolutioner 1705, bilag 6, under 3. jan. 1705. ⁶² Fæstningsrgsk. nr. 14, regnskabsbilag for 1708, heri kirkens inventarium. ⁶³ HA. Komm.sk. Korrespondanceprotokol 1808—14, s. 45. ⁶⁴ Krohn, Kastelskirken (1937), s. 129. HA. Komm.sk. Indk. Sager 1854—56, under 15. okt. 1855. ⁶⁵ Inv. 1708 (i Fæstningsrgsk. nr. 14). Tavleombæringen (se herom Krohn, Kastelskirken, s. 81 og 125) var opr. tildelt Kastellets marketendere, som dog slap for hvervet mod en årlig affindelsessum. I tidens løb blev også denne afskaffet. Tavleombæringen ophørte helt 1878. ⁶⁶ HA. Ing.k., Kopirgsk., Rapporter og Skr. 1740—1814, under 17. nov. 1792. ⁶⁷ HA. Komm.sk. Korrespondanceprotokol 1812—14; bag i bogen er opført kirkens inventarium for 1815. ⁶⁸ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1854—56, under 15. okt. 1855. ⁶⁹ Inventarium 1815 (note 67). De fire billeder blev kasseret 1833: HA. Komm.sk. Indk. Sager 1832—38, bilag 22, under 5. marts 1833. ⁷⁰ Fæstningsrgsk. nr. 14, rgsk.bilag for 1708, bilag 138 nr. 13, dateret 19. nov. 1704. RA. Landetatens Generalkommissariat, Kgl. Ordres og Res. 1705, bilag 6, under 3. jan. 1705. ⁷¹ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1832—38, bilag 22, under 5. marts 1833. — De to lysekroner, der blev udskiftet 1958, er fra Forsvarets Materialintendantur videregivet ved auktion.

De havde moderne arme, der var hule og beregnet til indlæg af elektriske ledninger. Korpus *kan* have været antikt. Tegning af disse lysekroner findes i Forsvarets Bygnings-tjeneste, tegnestue 1, Kastellet. ⁷² Inventarium 1708 (i Fæstningsrgsk. nr. 14) og alle følgende inventarier til og med 1763 omtaler denne lysearm. Jfr. fortegnelse over kas-sabelt inventar i HA. Komm.sk. Indk. Sager 1854—56, bilag 331, under 15. okt. 1855. ⁷³ V. Krohn, Kastelskirken (1937), s. 159. Henningsen, Kirkeskibe, s. 160. ⁷⁴ Inven-tarium 1708 (i Fæstningsrgsk. nr. 14). Inv. 1815 (i HA. Komm.sk. Korrespondance-protokol 1812—14). HA. Komm.sk. Indk. Sager 1832—38, bilag 22, under 5. marts 1833. ⁷⁵ Fæstningsrgsk. nr. 14, bilag 138 A: vicekommandantens kirkeregnskab for 1705—09 (heri som 13. post: klokkerens regnskab for udlejning af ligklædet 1700—1709). 1710-inv. nævner et sort ligklæde. ⁷⁶ Fæstningsrgsk. nr. 22 a, kirkerghsk. 1716. ⁷⁷ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1832—38, bilag 22, 5. marts 1833. ⁷⁸ Fæstningsrgsk. nr. 47, regnskabsprotokol for 1739. ⁷⁹ HA. Komm.sk. Regnskabsbog 1834—42, kirkeinven-tarium 1838. Ordenspuderne og kommandostaven er omtalt ved general Fr. v. Walters begravelse fra Kastellet 1749; se »Nye Stats-Tidender« (Extraordinaire Relationer), udg. af E. H. Berling, juni 1749, side 43. ⁸⁰ HA. Komm.sk. Indk. Sager 1859—62, under 16. maj 1859, kirkerghsk. ⁸¹ Krohn, Kastelskirken (1937), s. 144. HA. Komm.sk. 1870—1908, Indk. Skrivelser, bilag 225 (25. aug. 1879) og bilag 370 (30. maj 1885). ⁸² Fæst-ningsrgsk. nr. 14, regnskabsbilag for 1708, bilag 138 nr. 1 b, under 27. sept. 1704. — Der var vistnok kun tale om udbygning af et ældre urværk, idet Kastelets vicekommandant (efter samme bilag nr. 1 a, under 17. marts 1704) udbetalte 36 rdl. for indkøb af et sejr-værk hos Margrethe Elers, enke efter baron Diderich Fuiren. ⁸³ Inventarium 1708 (i Fæstningsrgsk. nr. 14, bilag 136) samt det store Kastelsinventarium, nedenfor s. 450. ⁸⁴ Fæstningsrgsk. nr. 44, rgsk. for 1737, bilag 62, under 10. sept. 1737. ⁸⁵ Fæstnings-rgsk. nr. 56, rgsk. for 1750, bilag 52. ⁸⁶ Inventarium 1708 (i Fæstningsrgsk. nr. 14, bilag 136). — Inventarium 1827, i: HA. Komm.sk. Regnskabsbog 1822—27. ⁸⁷ RA. Landetatens Generalkommissariat, Kgl. Ordres og Resolutioner 1705, bilag 6, under 3. jan. 1705. — Fæstningsrgsk. nr. 14, regnskabsbilag for 1708, bilag 138 nr. 2: Holtzmanns regning for den nye klokke, dateret 29. april 1704. ⁸⁸ HA. Ing.k., Citadellet. Kopi-rgsk., Korresp., Rapporter etc. 1823—29, under 28. og 29. april 1826. ⁸⁹ V. Krohn, (1937), s. 78. Se endvidere i Kastelskirkens embedsbog, ved embedet.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Noter og henvisninger s. 452—457

INDLEDNING

Kastelskirkens historie	403
De store byudvidelser	406

BYGNING

Den ældste Kastelskirke.....	410
Kastelskirken 1704.....	418

Den ældste Kastelskirke s. 410—417

Slottet i Kastelet.....	410
Toldbod og Kommandanthus.....	411
Kommandanthus omdannet til kirke	411
Forslag til ombygning 1696	412
Klokkestabel 1699	414
Inventar.....	414

Kastelskirken 1704 s. 418—449

Kirkens arkitekt.....	418
Bygningsbeskrivelse.....	421
Interiør.....	424
Bygningens senere skæbne.....	425
Arresthuset 1725.....	426
Udsmykning af frontispicen 1750. . .	427
Restaureringsplan 1855	429
Restaureringen 1857.....	432
Plan om ny skriftestol 1879 og 1893	433
Seneste ændringer.....	433

INVENTAR

Alterbord.....	434
†Alterbord	434
Alterkande.....	438
†Alterkande.....	416, 439
†Alterklæder.....	415, 434
Alterstager.....	439

†Alterstager.....	416
Altertavle 1704	435
Altertavle 1860	438
†Altertavle.....	416
Blok.....	447
†Blok.....	447
Dåbsfad.....	441
†Dåbsfad.....	416, 441
Dåbskande.....	442
†Dåbskande.....	442
Font.....	440
†Font.....	416, 441
†Fontelukkelse.....	441
Jordpåkastelsespade.....	449
Kalk og disk.....	438
†Kalk og fdisk.....	416, 439
†Kandelabre.....	442
Kirkeskib.....	448
†Klingpunge	448
Klokker.....	449
†Klokker.....	417, 449
Knæfald (alterskranke).....	440
†Knæfald.....	440
†Kongestol.....	443
†Korskranke.....	442
†Ligbåre.....	448
Lysearme.....	448
†Lysearme.....	448
Lysekroner.....	448
†Lysekroner.....	448
Messehagel.....	439
†Messehagel.....	416, 440
Malerier.....	436, 438
†Malerier.....	416, 448
Oblatæske.....	438
†Oblatæske.....	416
†Ordenspuder.....	448
Orgel.....	445
†Orgel.....	446
Orgelfafade.....	446
Orgelpulpitur.....	444
†Pengebøsser.....	447

†Pengetavler, klingbeutler.....	447 f.
Prædikestol.....	442
†Prædikestol.....	416, 442
†Pulpitur.....	444
Salmenummertavler.....	448
†Salmenummertavler.....	448
†Skriptestol.....	433, 443
Stolestader.....	442
†Stolestader.....	442

†Lukkede stole.....	443, 444
Sygekalk.....	439
Tårnur.....	449
†Tårnur.....	449

B I L A G

Citadelskirkens beskrivelse 1709	4 5 0
--	-------